

लिम्बु, अमरजङ (वि. सं. २०७७) । **मुन्धुमी अवस्थलहरूको अध्ययन** । अध्ययन प्रतिवेदन । कियाचु ,
लिम्बुवान अध्ययन केन्द्र

अनुसन्धाता/अध्येता : अमर जङ लिम्बु (अमर तुम्याहाङ)

अध्ययन प्रतिवेदन पेश मिति : वि.सं. २०७७

शीर्षक : मुन्धुमी अवस्थलहरूको अध्ययन

पेश गरिएको संस्था : कियाचु, लिम्बुवान अध्ययन केन्द्र

लिम्बुवान अध्ययन केन्द्रको व्यवस्थापनमा सञ्चालित श्री विष्णुदत्त आङबुहाङ र श्रीमति सरस्वति आङबुहाङद्वारा स्थापित विष्णुदत्त-सरस्वति आङबुहाङ प्राज्ञिक कोष अन्तर्गतको **विष्णुदत्त-सरस्वति आङबुहाङ अनुसन्धानवृत्ति** वि.सं. २०७५ को लागि **मुन्धुमी अवस्थलहरूको अध्ययन** विषयमा अध्येता श्री अमर जङ लिम्बु (अमर तुम्याहाङ) लाई प्रदान गरिएको हो ।

प्रस्तुत मुन्धुमी अवस्थलहरूको अध्ययन प्रतिवेदनको इलेक्ट्रोनिक कपि अध्ययन एवं अनुसन्धानका लागि डाउनलोड गर्न सकिने छ । तर, यस प्रतिवेदनको आंशिक वा पूर्ण पाठ कुनै पनि प्रारूपमा व्यापारिक प्रयोजनका लागि प्रयोग गर्न भने पाइने छैन ।

लिम्बु, अमरजङ (वि. सं. २०७७) । **मुन्धुमी अवस्थलहरूको अध्ययन** । अध्ययन प्रतिवेदन ।
कियाचु, लिम्बुवान अध्ययन केन्द्र

मुन्धुमी अवस्थलहरूको अध्ययन प्रतिवेदन, २०७५

अध्ययनकर्ता

उपप्राध्यापक अम्बर जङ लिम्बु
(अमर तुम्याहाङ)

पेश गरिएको संस्था

किरात याक्थुङ चुम्लुङ
लिम्बुवान अध्ययन केन्द्र
ललितपुर

कृतज्ञता ज्ञापन (Acknowledgement)

सर्वप्रथम यस 'मुन्धुमी अवस्थलहरूको अध्ययन' गर्न कार्यक्रम प्रदान गर्ने किरात याक्थुङ चुम्लुङ लिम्बुवान अध्ययन केन्द्रप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छु ।

लिम्बुवान अध्ययन केन्द्रद्वारा सञ्चालित विष्णु दत्त-सरस्वती आड्बुहाङ प्राज्ञिक कोष अन्तर्गत विष्णु दत्त-सरस्वती आड्बुहाङ अनुसन्धानवृतिका संस्थापक श्री विष्णुदत्त आड्बुहाङ र श्रीमती सरस्वती आड्बुहाङप्रति विशेष आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

स्थलगत अध्ययनको समयमा फेदाप थुमका अवस्थलहरू अध्ययन गर्नका लागि स्थानीय स्तरमा सहयोग गर्नुभएका याक्थुङ चुम्लुङ जिल्ला सचिव तेजमान कन्दङ्वा, श्री लोक सिङ्गाक, मेन्छ्यायेम स्टेसन म्यानेजर श्री मनु याक्थुङ्बा, श्री कृष्णमान तुम्बाहाम्फे, श्री बलदेव तुम्बाहाम्फे, श्री राजकुमार तेयुङ, श्री मणिकुमार हुक्पा चडबाङ साथै सङ्खुवासभा जिल्ला याक्थुङ चुम्लुङका अध्यक्ष श्री राजकुमार थक्लुङ लिम्बूलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

यसरी नै छथर थुमको अवस्थलहरूको अध्ययनमा सहयोग गर्नु हुने छथर गाउँपालिका अध्यक्ष श्री सन्तवीर तिगेला, कियाचु छथरका अध्यक्ष श्री थानाहाङ तिगेला, सचिव श्री नयन नारायण आड्खेवा, श्री गोपाल तिगेला खेवा, धनकुटा हात्तीखर्कका श्री हुकुम बहादुर मादेन खेवा, कियाचु केन्द्रीय सदस्य श्री सरस्वती मादेन खेवा, भू.पू. हवलदार श्री प्रेम बहादुर मादेन खेवा, छथर पाटीगाउँ कियाचु अध्यक्ष श्री तोर्णदीप तिगेला, धनकुटा जिल्ला कियाचु अध्यक्ष श्री कमलसिङ तिगेलालाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छु ।

अध्ययनका क्रममा चौबिस (मिकलुक) थुमका अवस्थलहरूको स्थलगत अध्ययनमा श्री हेम आड्ला र शिक्षक अनुल चेम्जङ साथै जलहारा बेलहारा थुमका अवस्थलहरूको स्थलगत अध्ययनमा धनकुटा कियाचु जिल्ला सचिव प्रेम तुम्बाहाङ र उपप्राध्यापक हर्क तेम्बेलाई हृदयदेखि स्मरण गर्न चाहन्छु ।

यसरी नै यस अध्ययनको मस्यौदा प्रतिवेदनको प्रस्तुतिमाथि गहन सुभावा दिनु भएका डा. श्री कृष्णबहादुर भट्टचन र डा. चैतन्य सुब्बाज्यूप्रति विशेष आभार व्यक्त गर्दछु ।

अन्तमा, यो अध्ययन पूरा गर्नका लागि जानकारी दिनु हुने स्रोत व्यक्तिहरू, अध्ययनमा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा सुभावाव दिनु हुने महानुभावहरूका साथै सन्दर्भ सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएका लेख र कृतिहरूका लेखकहरूप्रति कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु ।

.....

अम्बर जड लिम्बु

(अध्ययनकर्ता)

अध्ययन सार (Abstract)

याक्थुड लाजे? लिम्बुवानका मुन्धुमी अवस्थलहरू, माङ्गेन्ना यक वा माङ्गेन्ना लुङ्धुड, ऐतिहासिक स्थल वा गढीहरू, इःप्पुडहरू, पुरातात्विक तथा प्राकृतिक स्थलहरूमाथि विकास निर्माणको नाममा अतिक्रमण दिनानु दिन बढिरहेका छन् । यस खाले अतिक्रमणले याक्थुड जातिसँग सम्बन्धित सभ्यता र मुन्धुमी विरासत समाप्ति उन्मुख हुनुका साथै याक्थुड लाजे?को जैविक विविधताको विनास हुँदै छ । यसर्थ यसको वर्तमान अवस्था पहिचान गर्न 'मुन्धुमी अवस्थलहरूको अध्ययन' गरिएको छ ।

मुन्धुमी अवस्थलहरूको खोज र पहिचान गर्नु, तिनको वर्तमान अवस्थाबारेमा जानकारी हासिल गर्नु र तिनलाई संरक्षण गर्ने उपायहरू सुझाउनु यस अध्ययनका सान्दर्भिक उद्देश्यहरू हुन् ।

अध्येता तत् तत् मुन्धुमी अवस्थलहरूमा पुगी स्वयम्ले अवलोकन, स्रोत यक्तिहरूसँग व्यक्तिगत र समूहगत छलफल गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरी काउपापा सिद्धान्त अन्तर्गत आत्मनिर्णयको अधिकार तथा डिलिङ्किड, रिलिङ्किड र लिङ्किड सिद्धान्तको आधारमा उपर्युक्त तथ्याङ्कलाई मूलभूत रूपमा गुणात्मक (qualitative) विधिबाट विषयगत अध्ययन विश्लेषण (content analysis) गरी वस्तुपरक निचोडलाई सविस्तार वर्णन गरिएको छ ।

याक्थुड लाजेको १७⁺ थुममध्ये फेदाप, छथर, चौबिस (मिकलुक) र जलहारा बेलहारा थुममा रहेका ३० अवस्थलहरूमध्ये ६.६७ % को अस्तित्व पूर्णरूपमा समाप्त भएको, १३.३३% को अति अतिक्रमित र १६.६७% अतिक्रमण उन्मुख रहेका छन् । सरोकारवाला समुदायको रेखदेखमा रहेको र प्राकृतिक रूपले मानवीय दलख कम पुग्ने स्थानमा रहेका ६३.३३% अवस्थलहरू रहेका छन् जसको अवस्था सामान्य रहेको छ । यसरी अवस्थलहरू अतिक्रमण गर्नेमा मूल रूपमा राज्य पक्ष रहेको छ । अर्को रोचक पक्ष भनेको भन्डै राज्य पक्षकै हाराहारीमा त्यतिकै निर्मम रूपमा मुन्धुमी अवस्थलहरू अतिक्रमण गर्ने अर्को पक्ष याक्थुडहरू नै संलग्न रहेको सत्तेहाडमा पन्थी धार्मिक समुदाय रहेको छ ।

याक्थुड जातिको धर्म, दर्शन, संस्कार, संस्कृति, इतिहास, नैतिक आचार विचार, राजनीति, आर्थिक, सामाजिक प्रणालीको मूल स्रोत मुन्धुम र त्यससँग सम्बन्धित अवस्थलहरूको

उद्देश्यपरक अध्ययनबाट कतिपय अवस्थलहरू विनास भएको, कति अवस्थलहरू अतिक्रमित भएको, कतिपय अतिक्रमण उन्मुख रहेको पाइएका छन् । यिनको संरक्षण भनेको समग्र नेपाली सभ्यताको एउटा सघन याक्थुड सभ्यताको संरक्षण गर्नु हो भने मुन्धुम र मुन्धुमी अवस्थलहरू अकण्टक प्राकृतिक स्थलहरू भएकाले यसको संरक्षण आफैमा जैविक विविधताको संरक्षण पनि हो । यसखाले संरक्षणको काममा राज्यपक्ष र समुदाय काँधमा काँध मिलाएर अघि बढ्नु वाञ्छनीय हुने छ ।

विषय सूची

कृतज्ञता ज्ञापन (Acknowledgement).....	i
अनुमोदन पत्र (Approval letter).....	iii
अध्ययन सार (Abstract).....	iv
विषय सूची.....	vi
चित्र सूचि.....	x
तालिका सूचि.....	xii
सङ्क्षिप्त रूपको सूचि.....	xiii
अध्याय एक	1
अध्ययनको परिचय.....	1
१.१ विषय प्रवेश.....	1
१.२ समस्याको कथन.....	4
१.३ अध्ययनको उद्देश्यहरू.....	4
१.४ अनुसन्धानको औचित्य.....	4
१.५ अध्ययनको सीमा.....	5
अध्याय दुई	6
सान्दर्भिक साहित्यको समीक्षा.....	6
२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको समीक्षा (Review of theoretical literature).....	6
२.१.१ आत्मनिर्णयको सिद्धान्त (The principle of Self-determination).....	6
२.१.२ डिलिङकिङ, रिलिङकिङ र लिङकिङ (De-linking, relinking and linking).....	7
२.२ अवधारणात्मक साहित्यको समीक्षा (Review of conceptual literature).....	7
२.२.१ याक्थुङ लाजे?को नाम र यसमा भएको परिवर्तन.....	8
२.२.१.१ याक्थुङ लाजे?.....	8
२.२.१.२ लिम्बुवान.....	9
२.२.१.३ पल्लो किरात.....	12
२.२.१.४ पञ्चयत र लोकतन्त्र कालमा याक्थुङ लाजे?को नाम नै विस्थापित.....	13
२.२.२ याक्थुङ जातीय नाम र यसमा भएको परिवर्तन.....	13
२.२.२.१ याक्थुङ.....	13
२.२.२.२ राय/राई/सुब्बा.....	13

२.२.२.३ लिम्बु.....	14
२.२.२.४ याक्थुङ समाजमा जातिका रूपमा किरात र किराती प्रयोग.....	17
२.२.३ याक्थुङ व्यक्ति नामको बदलामा संस्कृत र खस नाम राख्ने चलन.....	20
२.२.४ मुन्धुम.....	21
२.२.५ याक्थुङ संस्कृतिमा सङ्क्रमण.....	22
२.२.६ नाम : स्वनाम कि परनाम ?.....	24
२.३ प्रायोगिक पूर्व साहित्यको समीक्षा (Review of empirical literature).....	27
२.३.१ मुन्धुमी अवस्थलहरूको खोजी तथा पहिचान.....	27
२.३.२ तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रस्तुती विधि.....	28
२.४ अध्ययनको अवधारणात्मक/सैद्धान्तिक प्रारूप (Conceptual/Theoretical framework).....	29
अध्याय तीन.....	30
अध्ययन विधि.....	30
३.१ अध्ययन क्षेत्रको छनौट.....	30
३.२ तथ्याङ्क स्रोत.....	30
३.३ तथ्याङ्क सङ्कलन : साधन र विधि.....	30
३.४ तथ्याङ्क/सूचना विश्लेषण विधि.....	31
अध्याय चार.....	32
तथ्याङ्क विश्लेषण, व्याख्या, प्रस्तुति र छलफल.....	32
४.१ फेदाप थुमका मुन्धुमी अवस्थल, माङ्गेन्ना यक/लुङ्धुङ, ऐतिहासिक यक/गढी, प्राकृतिक स्थलहरू.....	32
४.१.१ मेयडलुङ.....	32
४.१.२ लुङनामफुङ.....	37
४.१.३ मूर्तिधारा.....	39
४.१.४ हाङमा वारक.....	41
४.१.५ तुम्बाङ यक.....	42
४.१.६ माक्यु लुङ.....	43
४.१.७ मेन्छ्यायेप् थेंगु.....	43
४.१.८ पक्लुङ.....	46
४.१.९ चिजिलिङ वारक.....	49

४.१.१० थाक्चोके	52
४.१.११ पोक्लाबाड यक	55
४.१.१२ पोक्लाबाड हाडयुक्ना	57
४.२ छथर थुमका मुन्धुमी अवस्थल, माङ्गेन्ना यक/लुङधुङ, ऐतिहासिक यक/गढी, प्राकृतिक स्थलहरू	59
४.२.१ थाक्चोलुङ.....	59
४.२.२ योमुङ चम्खासिङ यक.....	61
४.२.३ चाडसिङ यक.....	63
४.२.४ वामिवक्खड.....	64
४.२.५ चडलुङ खुक्ताङ.....	65
४.२.६ तावालुङ सुसुवादेन यक.....	67
४.२.७ माङवारक.....	68
४.२.८ माक्लुङ.....	69
४.२.९ सुसुवा थेंगु.....	70
४.३ चौबिस (मिकलुक) थुमका मुन्धुमी अवस्थल, माङ्गेन्ना यक/लुङधुङ, ऐतिहासिक यक/गढी, प्राकृतिक स्थलहरू.....	72
४.३.१ मावरक पावरक	72
४.३.२ लुङ तक्पेत.....	75
४.३.३ साम्तो लुङधुङ.....	76
४.३.४ बोधे यक.....	78
४.३.५ हाम्बेक्लुङ.....	79
४.३.६ थाक्केलुङ.....	82
४.३.७ कुरुले तेनुपा यक.....	83
४.३.८ सागेक् सुत्तुङ.....	85
४.४ जलहारा बेलहारा थुमका मुन्धुमी अवस्थल, माङ्गेन्ना यक/लुङधुङ, ऐतिहासिक यक/गढी, प्राकृतिक स्थलहरू.....	86
४.४.१ अक्मा लुङ र लुङधुङ.....	86
४.४.२ गोरखे खेवा लुङ.....	87
४.४.३ फुजुलुङ यक	88
४.५ स्थलहरूको वर्गीकरण	89
४.५.१ मुन्धुमी स्थलहरू.....	89

४.५.२ माङ्गेन्ना यक वा माङ्गेन्ना लुङ्घुङ	90
४.५.३ ऐतिहासिक स्थल वा ऐतिहासिक गढीहरू	90
४.५.४ पुरातात्विक प्राकृतिक स्थलहरू	91
४.६ अवस्थलहरूको अवस्था	92
४.६.१ अस्तित्व समाप्त भएका अवस्थलहरू	92
४.६.२ अति अतिक्रमित अवस्थलहरू	92
४.६.३ अतिक्रमण उन्मुख अवस्थलहरू	93
४.६.४ सामान्य अवस्थाका अवस्थलहरू	94
४.७ छलफल	95
अध्याय पाँच	99
निष्कर्ष र सुभावहरू	99
५.१ निष्कर्ष	99
५.२ सुभाव	101
५.२.१ राज्यसँग सम्बन्धित सुभावहरू	101
५.२.२ समुदायसँग सम्बन्धित सुभावहरू	101
५.२.३ भविष्यमा अध्ययन गरिनुपर्ने अवस्थलहरू	102
सन्दर्भ सामग्री	103
खस नेपाली खण्ड	103
अङ्ग्रेजी खण्ड	106
Visited website/Facebook	107
अनुसूचि-१	108
स्रोत व्यक्तिहरू	108
अनुसूचि-२	109
प्रश्नावली	109

चित्र सूचि

Figure 1 मेयडलुड माड	32
Figure 2 मेयडलुड माड थान	33
Figure 3 मेयडलुड स्तम्भ.....	34
Figure 4 लुडनामफुड रहेको स्थान	37
Figure 5 साप्लालुड पार्टी	38
Figure 6 मूर्तिधारामा रहेको काठमा कुँदिएको हात्ती माथि सवार माउते, राजा र रानीको मूर्ति.....	39
Figure 7 हाड्मा वारक.....	41
Figure 8 तुम्बाड/तुम्बा यक.....	42
Figure 9 कुरुम्बाड याक्थुड जातिको थामालुड भनी विश्वास गरिएको माक्युलुड	43
Figure 10 मेन्छ्यायेमको थाप्लोमा सत्यहाडम पन्थीले बनाएको साड्भे	44
Figure 11 मेन्छ्यायेमको थाप्लोमा सत्यहाडमा पन्थीले बनाएको यज्ञकुण्ड	45
Figure 12 मेन्छ्यायेमको दक्षिण पश्चिम धाममा रहेको पक्लुड.....	47
Figure 13 चिजिलिड पोखरी.....	50
Figure 14 युमाले तान बुन्ने आशन मानिएको थाक्चोके.....	52
Figure 15 युमा बसेको विश्वास गरिएको ओढार जहाँ अहिले सत्यहाडमा पन्थीले साड्भे उठाउनुका साथै उनीहरूले पुजे गरेका विभिन्न देउताका थानहरू स्थापित गरेका छन्.....	54
Figure 16 पोक्लाबाड यकको ढुङ्गो	55
Figure 17 मोटरबाटो निर्माण गर्दा पोक्लाबाड हाड्युक्ना (दरबार)को भग्नावशेष भत्किएको स्थान	57
Figure 18 पोक्लाबाड दरबारमा प्रयोग गरिएका विभिन्न किसिमका सामान र हातहतियारहरू.....	58
Figure 19 थाक्चोलुड जहाँ युमाले तान बुन्ने गरेको ठाउँ भनी विश्वास गरन्छ, त्यहाँ सत्यहामा पन्थीले बनाएको मन्दिर.....	60
Figure 20 खजुम थरी याक्थुडहरूको यक योमुइ चम्खासिड यकमा रहेको मौलो	61

Figure 21 तुमसाँवा र पाकसाँवा याक्थुडहरूको यक चाडसिड यक	63
Figure 22 छथरे याक्थुड जातिले विशेष मान्ने वामिक्खड लुड	65
Figure 23 चडलुड खुक्ताडमा रहेको माडथान	66
Figure 24 खेवा थरी याक्थुडहरूको माङ्गेन्ना यक तावालुड सुसुवादेन	67
Figure 25 छथर क्षेत्रका फेदाड्मा, माडवा, याबाले विशेष पूजा गर्ने माडवारक	68
Figure 26 माक्लुडको दक्षिणी मोहड	70
Figure 27 सुसुवा थेगु जहाँ बसेर रमिता हेरिन्छ	71
Figure 28 मावरक पोखरीको दृष्य	73
Figure 29 पावरकको दृष्य, पावरकको पानी सुकेको छ	74
Figure 30 स्थानीयले पूजा गर्ने लुड तक्पेत	75
Figure 31 याक्थुड गीत गायन मुन्धुमसँग सम्बन्धित साम्लो लुडधुड	77
Figure 32 बोधे यकमा निर्मित पधे वा सालकको प्रतिमा	78
Figure 33 लडाईँको समयमा हाम्बेक्हाड बस्ने गरेको विश्वास गरिएको गुफा	80
Figure 34 हाम्बेक् हाडले सड्योक्पा, लाडवेवा, चिराप्पा, पस्तके हाडहरूसँग लडाईँ गर्ने गरेको आहाले भञ्ज्याडको पोखरी	81
Figure 35 युमाले तान बुनेको विश्वास गरिएको थाक्केलुड	82
Figure 36 जङ्गलभित्र अःक्मा लुड	86
Figure 37 गोरखे खेवा लुडको शिलालेख	87
Figure 38 तुम्बाहाड र खवाहाड याक्थुडहरूको माङ्गेन्ना? लुडधुड	88

तालिका सूचि

Table 1 राज्य जनाउने स्वनाम र परनाम	26
Table 2 जाति जनाउने स्वनाम र परनाम	27

सङ्क्षिप्त रूपको सूचि

गा.पा. = गाउँपालिका

पे. = पेज

ऐ. = ऐजन्त

p. = page

अध्याय एक

अध्ययनको परिचय

१.१ विषय प्रवेश

मेरो गाउँ खेवाङ हो । त्यहाँका आदिवासी खेवाङ याक्थुङ थरभित्रका उपथरहरू तुम्प्याङ, खिङ्बा, ताङ्जम, नाम्दिहाङ, साम्ब्यु हुन् । उनीहरूको सामूहिक समाधिस्थल इःप्पुङ्देन अर्थात् चेरान कोःक्मा (चिहानडाँडा) डाँडा गाउँमुनि चौतारेमा पर्दछ । त्यहाँ मृतकहरूलाई समाधिस्त गरिन्थे । याक्थुङ लिम्बु जातिको विश्वास अनुसार आठ आत्ममध्ये सिसाम आत्म चिहानमा बस्ने विश्वास गरिन्छ । म सानो छँदा त्यस समाधिस्थल क्षेत्रमा सानासाना चिटिक्क परेका महिलाका तीन तले र पुरुषका चारतले ढुङ्गा र सुर्कीले बनाएको अनि त्यसमाथि चुनाले पोतेका बर्गेल्ती सेता नमुना घरहरू हुन्थे । ती साना नमुना घरहरू पूर्वजहरूलाई समाधिस्त गरिएका चिहानमाथि स्मरणका लागि बनाइएका घरहरू थिए । आजभोलि ती नमुना घरहरू छैनन् । अर्थात् ती चिहानहरू छैनन् । अहिले आएर त्यस चिहानघारी रहेको ठाउँमा खेवाङ स्वास्थ्य चौकीको भवन ठडिएको छ । खास याक्थुङ लिम्बु जातिको जनविश्वास अनुसार ती समाधिस्थलहरू यथा अवस्थामा सुरक्षित रहनु पर्ने थियो ।

हाम्रो परिवारका सदस्यहरूको माङ्गेन्ना गर्दा फेदाङ्माले मुन्धुमको सहाराले घरबाट उठान गरी गाउँ ङुलाउँदै, खोलानाला तादै, उकाली ओराली गराउँदै, सुन्दर दृष्यहरू अवलोकन गराउँदै डाँडा र भञ्ज्याङ पार गराउँदै हाम्रो हंश चैनताक्तु (च्याङथापु) मा अवस्थित माङ्गेन्ना लुङ्धुङ तिङ्दिङ पुङ्मा सोङ्धुङ पुङ्मा पेप्पेत् लुङ्मा कुम्मा लुङ्मामा पुऱ्याउने गर्दथे । फेदाङ्माले त्यहाँ हंश पुऱ्याएपछि मुन्धुम फलाक्दै हंशलाई अविषेक गरी पवित्र बनाउने, रोगव्याधिको निवारण गर्नका लागि स्वस्ति शान्ति गर्दै शीर उठाएर फेरि पहिला गएकै बाटोबाट फर्किएर घरमा पुऱ्याइ मैनाम (व्यक्तिले लगाउने गरेको विशेष गरी कटनको कपडा सम्बन्धित व्यक्तिको प्रतीकका रूपमा राखिने लुगा विशेष) हुँदै व्यक्तमा प्रतिष्ठापन गरिन्थ्यो । त्यो पवित्र माङ्गेन्ना लुङ्धुङ (याक्थुङ लिम्बु जातिको कुलविशेषको उत्पत्ति वा उद्गम स्थल (काङ्गला, २०६७, पे. ३२४), आध्यात्मिक सम्बन्ध रहेको पवित्र स्थल) पेप्पेत् लुङ्मा कुम्मा लुङ्मा मध्य पहाडी राजमार्ग खन्दा फुटाइयो । यो

माङ्गेन्ना यक खेवाड थरी लिम्बुहरू मात्र होइन अन्य दर्जनौं थरी याक्थुडहरूको पनि माङ्गेन्ना यक हो । यी विभिन्न थरी याक्थुडहरूले पनि यस आध्यस्थललाई जोगाउन सकेनन् ।

याक्थुड लिम्बु समाजमा तीनराते तङ्सिड तक्मा अनुष्ठान गर्दा मेन्छ्यायेम डाँडाको समथर भूमिमा परिवारभित्रका विशेषतः किशोरीहरूका लागि शरीरिक सुगठन, दीर्घायु, सुस्वास्थ्य, शक्ति र शौर्य, बौद्धिक तथा मानसिक क्षमता अभिवृद्धि र सदा उँचो शिर राख्नका लागि फुड्वा चाःड्मा (फूल भरिलो हुने गरी फुलाउने) (काइँला, २०५९, पे. ८१) अनुष्ठान गरिन्छ । यस अनुष्ठानमा किशोरीहरू र तरुनी केटीहरूको शीर उठाउँदा ब्रह्मपुत्रदेखि मेन्छ्यायेमसम्मको भूभागमा फुले विभिन्न फूलहरू साम्बा र येबा येमाले मन्त्रले जगाउँछन् । मुख्य गरेर मेन्छ्यायेम डाँडा मुन्धुममा फूलको खानीको रूपमा लिइन्छ । त्यस क्षेत्रमा विभिन्न पशुहरूको प्रतीक फूलहरू, पक्षीहरूको प्रतीक फूल, मानव फूल, तरुनीहरूको फूल, अगति आत्मको फूल आदि मुन्धुमबाट छुट्याउने गरिन्छ । तर यस्तो मुन्धुमी र प्राकृतिक स्थल मेन्छ्यायेम डाँडामा सत्यहाड्मा किरात धर्म मान्ने लिम्बु समुदायले माडहिम बनाउन सुरु गरे (कान्तिपुर दैनिक, ३ मङ्सिर, २०७५) । मेन्छ्यायेम गाउँपालिकाको आर्थिक सहयोगमा किरात याम्योले मेन्छ्यायेम डाँडाको शीरको प्राकृतिक रूपमा रहेको स्थान खनी त्यहाँ होम गर्ने ठाउँ र साड्भे बनाउन खोजेको थियो । सरोकारवाला समुदायले विरोध गरेपछि त्यहाँ थप खन्ने, सिमेन्ट, रड, इटा लगायत सामग्री प्रयोग गरी भौतिक संरचना निर्माण गर्ने काम रोकिए पनि सदियौँदेखि मुन्धुममा वर्णित फूलहरू पुरै नष्ट भएका छन्, जैविक विविधता समाप्त भएको छ, त्यसको मुन्धुमी अस्तित्व तहसनहस भएको छ । यो मेन्छ्यायेम सम्पूर्ण याक्थुड तरुनी तन्नेरीहरूको आस्थाको केन्द्रविन्दु हो तर यसमा उनीहरूको आम चासो रहेको पाइँदैन ।

राय (राजा) विजयनारायण साक्वादेन (कुरुम्बाड, २०६५, पे. ८)को ऐतिहासिक दरबार परिसर जसलाई सेन गढी (स्थानीय कहावतमा भत्ताभुङ्गे राजाको दरबार)मा सांस्कृतिक र धार्मिक आस्थाको केन्द्रको रूपले याक्थुडहरूले वर्षौँदेखि पुज्दै र संरक्षण गर्दै आएको पूजास्थलको परिसरको ढुङ्गा आक्रमण स्वरूप जताभावी फालिएको र मिति २०७३।१।२७ गतेको मन्त्री परिषद्को बैठकबाट स्वीकृत ए.डी.बी.को सहयोगमा सञ्चालित धरान खानेपानी परियोजनाको खानेपाटी ट्याङ्की निर्माण गर्न धार्मिक क्षेत्रभित्र रहेको सांस्कृतिक तथा धार्मिक स्थलमा रुखहरू कटान गरी

स्काभेटरहरू चलाई याक्थुङ लिम्बु समुदायको ऐतिहासिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक स्थल तहस नहस गरिएको छ ।

यी मामलाहरू (Cases) ले वर्तमान लिम्बुवानमा रहेका याक्थुङ लिम्बु अवस्थलहरू सङ्कटमा परेका छन् भन्ने देखाउँदछ । पहिलो मामला, विकास निर्माणको बहानामा सदियौँदेखि पुख्र्यौली सामुहिक जग्गामा ठुलो क्षेत्रमा फैलिएर रहेका याक्थुङ लिम्बु जातिको समाधिस्थलहरू भत्काइ सरकारी भवनहरू जस्तै स्वास्थ्य चौकी, विद्यालय, पुलिस पोस्ट आदि बनाउने गरिएको छ । याक्थुङ जातिका लागि मृतकलाई दफन गरिएको समाधिस्थल मृत्युपछिको घर हो जहाँ याक्थुङ लिम्बु जातिको विश्वास अनुसार आठ आत्ममध्ये सिसाम आत्म इःप्पुङ वा समाधिस्थलमा बास गर्दछ । समाधिस्थलमा याक्थुङ जातिका मृतकहरूको नाता र पुस्ता अनुसार क्रम मिलाएर चिहान निर्माण गरिएका हुन्छन् जुन मृत्युपछिको लोकको वस्ती मानिन्छ । यसरी याक्थुङ संस्कार अनुसार जीवन चक्रको एउटा अभिन्न चरणका रूपमा रहेको समाधिस्थलहरू भत्काइनु याक्थुङ जातिको अस्तित्वमाथि धावा बोलिनु हो । यात समाधिस्थलहरू भत्काउन हुने नहुने बारेमा सम्बन्धित सरोकारवाला समुदाय बेखबर छ कि त उसको आवाज दबाइएको छ या अलमलाइएको छ ।

दोस्रो मामलाले याक्थुङ लिम्बु जातिको इतिहासको हिसाबले लिम्बु कुल विशेषले आधिपत्य कायम गरेको र पछि त्यस ठाउँबाट अन्य क्षेत्रमा बसाइँ सराई गरेको ऐतिहासिक केन्द्रस्थल तथा अध्यात्मिक हिसाबले पूर्वजहरूको अस्तित्व रक्षाको जीवन मरणको सङ्घर्षको युगमा सहयोग गर्ने दैविक शक्तिहरूलाई पुकारा गर्दै जीवन, शौर्य, शक्ति, समृद्धि र दुष्कर्ममाथिको विजयको प्रतीक स्थलहरू विकासको नाममा सरकारी निकायबाट नै भत्काइ तिनको भौतिक अस्तित्व नामेट गर्ने गरेको देखिन्छ । तेस्रो मामलाले याक्थुङ लिम्बु जातिको श्रुति परम्परामा प्रचलित धर्मशास्त्र मुन्धुममा वर्णित पवित्र स्थल स्थानीय सरकार र गैरसरकारी संस्था समेतको मिलेमतोमा भत्काइ प्राकृतिक र धार्मिक स्थल समाप्त पारी नयाँ संरचना बनाउन खोजिएको देखिन्छ । चौथो मामलाले दातृनिकायको आर्थिक सहयोगमा सङ्घीय सरकार, स्थानीय सरकारसमेतको संलग्नतामा याक्थुङ लिम्बु इतिहाससँग जोडिएका ऐतिहासिक तथा पुरातात्विक स्थल विकास निर्माणको नाममा अतिक्रमण गर्ने गरिएको देखिन्छ । विकास निर्माण गर्ने क्रममा भत्काइने ठाउँ किन याक्थुङ लिम्बु समुदायसँग सरोकार राख्ने स्थान नै पर्छ, तर्काएर त्यस ठाउँलाई बचाउन सकिँदैन थियो त ? यो

बुझिनसक्नु विषय भएको देखिन्छ । याक्थुड जातिसँग सम्बन्धित अवस्थलहरू तथा ऐतिहासिक स्थलहरूको संरक्षणमा राज्यका पुरातात्विक नियमहरू र आदिवासी जनजाति सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिहरू किन आकृष्ट हुन सकिरहेका छैनन् ? भन्ने प्रश्न पनि स्वभाविक रूपमा उठ्ने गर्दछ ।

१.२ समस्याको कथन

विकास निर्माण मूलतः मोटर बाटो खन्ने क्रममा लिम्बुवानका विभिन्न स्थानमा रहेका मुन्धुमसँग सम्बन्धित अवस्थलहरू भत्काउने, लुडहरू फुटाउने, इःप्पुडहरू भत्काइ स्वास्थ्य चौकी, प्रहरी चौकी, विद्यालय, ब्यारेक आदि बनाउने गरिएका छन् । कतिपय ठाउँमा ऐतिहासिक तथा पवित्र लुडहरूको महत्व नबुझेर तिनलाई ओभेलमा पार्ने गरी घर निर्माण गर्ने आदि काम पनि भइआएका छन् । उत्तर-दक्षिण लोकमार्ग निर्माणका क्रममा ताप्लेजुड र पान्थर चेडथापुमा फुटाउन र भत्काउन लागिएका मुन्धुमी ढुङ्गाहरू संरक्षण गरी पाऊ भनी अधिवक्ता प्रवीण पन्धाकले दिएको रिटको पक्षमा २०७४ असार १४ गते सर्वोच्च अदालतले अन्तरिम आदेश पनि जारी गरेको छ (तान्छोप्पा, २०७४, पे. ५) । यसो भए पनि लिम्बुवानमा कति मुन्धुमी अवस्थलहरू रहेका छन्, तिनको अवस्था कस्तो छ, तिनलाई संरक्षण गर्न सकिन्छ, सकिँदैन भन्ने जस्ता विषयमा अध्ययन गरिएको र ती स्थानहरूका बारेमा खासै ध्यान गएको पाइँदैन । यिनै समस्यामा यो अध्ययन केन्द्रित छ ।

१.३ अध्ययनको उद्देश्यहरू

यस अध्ययनको निम्न उद्देश्यहरू रहेका छन् :

- क) मुन्धुमसँग सम्बन्धित अवस्थलहरूको खोज एवम् पहिचान गर्ने,
- ख) मुन्धुमी अवस्थलहरूको अवस्थाको अध्ययन गर्ने,
- ग) मुन्धुमी अवस्थलहरूको संरक्षणका लागि उपायहरू सुझाउने ।

१.४ अनुसन्धानको औचित्य

यो अध्ययनले याक्थुड लिम्बू मुन्धुम, संस्कृति र इतिहाससँग सम्बन्धित अवस्थलहरूको खोज गरी पहिचान गर्ने र तिनको विवरण तयार गरिएको छ । यसका साथै यस अध्ययनबाट ती

अवस्थलहरूको वर्तमान अवस्था कस्तो रहेको छ भन्ने जानकारी लिइएको छ । यी क्षेत्रको सांस्कृतिक तथा पर्यटकीय महत्व बारेमा समेत थप जानकारी प्राप्त गरिएको छ । यसको आधारमा सम्बन्धित समुदाय, सम्बन्धित समुदायका संस्थाहरू, केन्द्रीय, प्रदेश वा स्थानीय सरकारी र गैरसरकारी संस्थाहरूले ती अवस्थलहरूको संरक्षण गर्नका लागि जानकारी प्राप्त गर्नेछन् । यी स्थानहरूको संरक्षण गर्दै मुन्धुम पर्यटन प्रबर्द्धन गर्न सकिने छ ।

१.५ अध्ययनको सीमा

यस अध्ययनमा लिम्बुवानका १७+ थुमका सबै मुन्धुमी अवस्थलहरूको अध्ययन गर्ने लक्ष्य राखिएको भए पनि मूलतः सम्भौताको समय सीमाको सीमितताले फेदाप थुम, छथर थुम, चौबीस (मिक्लुक) थुम र जलहारा बेलहारा थुमको मात्र मुन्धुमी अवस्थलहरूको अध्ययन गरिएको छ । निश्चित प्रारूपमा बसेर यो अध्ययन गरिएकाले छनौट गरिएका अवस्थलहरूको पूर्ण व्याख्या नभएको हुन सक्छ ।

अध्याय दुई

सान्दर्भिक साहित्यको समीक्षा

२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको समीक्षा (Review of theoretical literature)

यो 'मुन्धुमी अवस्थलहरूको अध्ययन' सम्पन्न गर्नका लागि मूलतः आत्मनिर्णयको सिद्धान्त तथा डिलिड, रिलिडकिड र लिडकिड सिद्धान्तलाई मूल आधार मानिएका छन् ।

२.१.१ आत्मनिर्णयको सिद्धान्त (The principle of Self-determination)

काउपापा सिद्धान्तको मुख्य अनुसन्धानात्मक तत्व वा सिद्धान्तहरू मध्ये एउटा हो आत्म निर्णयको सिद्धान्त (The principle of Self-determination) जसले सम्बन्धित जातिको सर्वभौमसत्ता, स्वायत्तता, नियन्त्रण, आत्मनिर्णय र स्वतन्त्रता (sovereignty, autonomy, control, self-determination and independence) लाई अङ्कीकार गर्दछ र त्यसले आफ्नो संस्कृति, आकाङ्क्षा र भाग्य (to control their own culture, aspirations and destiny) (<https://acem.org.au>) लाई नियन्त्रण गर्दछ ।

यहाँ उल्लेखित 'सार्वभौमसत्ता' भन्नाले जातिसँग सम्बन्धित भूमि, जाति स्वयम् र जातिको भूमि, राजनीति, संस्कृति, भाषा, धर्म आदिबारेमा सम्बन्धित जातिमा अन्तरनिहित शक्ति हो भने 'स्वायत्तता'ले त्यस जातिको स्वशासनको अधिकार वा स्वाधिनता बुझाउँछ । यसरी नै 'नियन्त्रण'ले जातिसँग सम्बन्धित भूमि, राजनीति, संस्कृति, भाषा, आदि माथि स्वयम् जातिको अधिनमा रहनु वा राख्नुलाई जनाउँछ र 'आत्मनिर्णय'ले सम्बन्धित जातिको उपरोक्त विषयमा स्वयम्ले स्वविवेकले फैसला गर्न सक्ने अधिकार जनाउँदछ । 'स्वतन्त्रता'ले सम्बन्धित जातिसँग जोडिएका यावत विषयमा अरु कसैको प्रभावमा नपरी आफैले स्वविवेकले निर्णय लिन र त्यसअनुसार काम गर्न स्वतन्त्र भएको विषय अभिव्यक्त हुन्छ । यहाँ उल्लेखित 'जाति' सामुहिक जीवन पद्धति अपनाउने राष्ट्रियता र निश्चित भौगोलिक सीमामा बसोबास गर्ने मनुष्यको विभाग हो ।

Mane (२००९) को भनाइमा काउपापा सिद्धान्तको सामुदायिक सिद्धान्त (A community approach) को आधारमा यस अध्ययनले याक्थुड मुन्धुम के हो ? यसको उद्भव कहाँ भयो ? यो

कोसँग सम्बन्धित छ ? भन्ने प्रश्नलाई ध्यानमा राख्ने छ । यी तिन प्रश्नमध्ये 'कहा ?' भन्ने प्रश्न यस अध्ययनको मूल ध्येय रहेको छ ।

२.१.२ डिलिङकिङ, रिलिङकिङ र लिङकिङ (De-linking, relinking and linking)

मारोहाङ लिम्बु उद्धृत वाल्टर मिग्नोलो (२००७) का अनुसार "...one strategy of de-linking is to de-naturalize concepts and conceptual fields that totalizes a reality" (2017, p. 573). वाल्टर मिग्नोलोको शब्दमा डिलिङकिङ गर्न विभिन्न आदिवासी ज्ञानहरू जस्तै "the geo- and body- politics of knowledge and understanding" चाहिन्छ । डिलिङकिङ रणनीतिले उपनिवेशी विचार र मौलिक विचारबिचको सम्बन्धलाई छुटाइदिन्छ । यही डिलिङकिङ रणनीतिसँग मारोहाङ लिम्बुले Relinking, Linking सिद्धान्तहरू प्रस्ताव गर्नु भएको छ । यीमध्ये रिलिङकिङले ओभेलमा परेको या औपनिवेशीकरणमा परेको स्वजातीय मौलिक भाषिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनीतिक ज्ञानसँग जोड्ने काम गर्दछ (ऐ.पे.) । यसरी नै लिङकिङ सिद्धान्तको तात्पर्य सजातीय मौलिक सावा येत्हाङ र सुसुवा लिलिम ज्ञानलाई खोज, अनुसन्धान र निर्माण गरी २१ औं शताब्दी युग सापेक्ष स्थानीयस्तरदेखि विश्व स्तरसम्म उठाइ विद्युतीय सञ्जालले जोडिएको सञ्जाल ग्राममा पुऱ्याउनु पर्छ । "... linking methodology refers to exploring, discovering, and constructing in the Sawa Yet Hang and Susuwa Lilim knowledge and aligning them to local and global level in the context of the 21st century digitally networked village" (2017, p. 574). यस प्रकारको कामले अतिक्रमित पहिचान भएका जातिको भौतिक र मनोवैज्ञानिक घाउलाई उपचार गर्दछ । यो अस्तित्व र स्थान खोजीको प्रक्रिया हो । यो इतिहास पुनरनिर्माणको प्रक्रिया हो । यो हाम्रा पूर्वजहरू र हामीबिच सम्बन्ध पुनरस्थापित गर्ने प्रक्रिया हो ।

२.२ अवधारणात्मक साहित्यको समीक्षा (Review of conceptual literature)

अवधारणात्मक साहित्यको समीक्षाले मुन्धुमी अवस्थलहरूको वर्तमान अवस्था पहिचान गर्नका लागि कुन समयदेखि याक्थुङ लाजे?, याक्थुङ जाति, तिनको नाम, संस्कृति आदिमा के कस्तो खालका सङ्क्रमणहरू भए भन्ने ऐतिहासिक क्रमको जानकारी दिनेछ ।

२.२.१ याक्थुङ लाजे?को नाम र यसमा भएको परिवर्तन

२.२.१.१ याक्थुङ लाजे?

मुन्धुम अनुसार उत्तरमा साया मुदेन (चीन-तिब्बत), दक्षिणमा तेमेन वलङ (भारतवर्ष), पूर्वमा सुम्रोती उम्रोती (ब्रह्मपुत्र) र पश्चिममा थोसु वरुम्मा परुम्माओ नु योसु पारामावा ककामावा (माथि अरून वरुनदेखि तल कोसी) (तुम्याहाङ, २०१४, पे. २९ । तुम्याहाङ, तेम्बे, आङ्बुङ, खुदाङ र सिङ्गाक, २०७१, पे. २७७) भित्र रहेको भूगोल याक्थुङ लिम्बू जातिको बसोबास रहेको याक्थुङ लाजे? हो ।

नेम्बाङ (२०१०) का अनुसार मुजिना खियोङना अजनवी पुरुषको स्पर्शबाट जन्मिएको क्जङगेन् सुरित् सा (आँधीवेहरीका छोरा) युक्पुङगेन् सावानकेम्बाका दरसन्तानहरू नै याक्थुङ कहलिए र तिनले ८ हजार वर्ष अघि चीन र भारत बीच याक्थुङ लाजे? नामक राज्य स्थापना गरे (पे. ११) ।

भेन्सिटाई (१९०६) का अनुसार याक्थुङ लाजे?का अन्तिम येत-हाङ वा आठ राजाहरूमा (१) हन्डेन हाङ (Honden Hang), (२) यकतेद हाङ (Yoketed Hang), (३) चेस्वि हाङ (Chasbi Hang), (४) लारासोपाङबो हाङ (Larasopangbo Hang), (५) खेसिवा हाङ (Khesiwa Hang), (६) इकाङसो हाङ (Ekangso Hang), (७) खादि हाङ (Khadi Hang) र (८) इमे हाङ (Eme Hang) (पे. १०८) थिए भने यी हाङहरूले सन् ५४९ सम्म याक्थुङ लाजे?मा राज्य गरेका थिए (नेम्बङ, २०१०, पे. ११) ।

याक्थुङ लाजे?को प्रसङ्गमा याक्थुङ शब्द याक्थुङ्बा शब्दबाट बनेको र 'याक्थुङ्बा' शब्द 'यक्त्तुम्बा'बाट बनेको र 'यक्त्तुम्बा' शब्दको अर्थ छुट्टयाउँदा 'यक्'को अर्थ 'गढ' र 'तुम्बा'को अर्थ 'जेठो' अर्थात् 'यक्त्तुम्बा' भनेको 'जेठो गढवासी' हो (संग्रौला, २०६७ पे. १४) । 'याक्थुङ्बा' शब्द 'यक्थुम्बा' अपभ्रंश भएर बनेको र 'यक्थुम्बा' शब्द 'यक्' (गढ) र 'थुम्बा' (विजयी योद्धा) अर्थात् 'यक्थुम्बा' भनेको 'बहादुर गढवासी' हो भनेर बुझ्नुक याक्थुङहरू भन्ने गर्दछन् । सामान्य बोलचालमा 'याक्थुङ' पदले जाति र 'याक्थुङ्बा' शब्दले 'लिम्बु पुरुष' अनि 'याक्थुङ्मा' शब्दले 'लिम्बु महिला' जनाउँदछ । यही जाति जनाउने 'याक्थुङ' र 'लाजे?' (देश, मुलुक) मिलेर 'याक्थुङ

लाजे?’ पदावली बनेको हो । साया वा मुदेन जस्तै ‘याक्थुड’ शब्दले देशको नाम र त्यस ‘याक्थुड’ देशमा बस्ने पुरुष ‘याक्थुडबा’ र महिला ‘याक्थुडमा’ बनेको मानिनु वाञ्छनीय छ ।

२.२.१.२ लिम्बुवान

‘याक्थुड लाजे?’ पदावली याक्थुड समाजमा याक्थुड भाषामा कुरा गर्ने पुराना पुस्ताले भन्ने गर्दथे । जसै ‘याक्थुड लाजे?’मा मूलत खस नेपाली भाषाको बोलावाला बढ्दै गएसँगै याक्थुड लाजे?लाई लिम्बुवान नामिक पदले एक किसिमले विस्थापन गर्दै गएको महसुस गरिआइएको छ । अहिले आएर देश वा जाति जनाउने ‘याक्थुड’लाई ‘लिम्बु’ पदले आधिकारिक रूपमा विस्थापन गरेको छ । त्यसैले सरकारी सबै कागजपत्रमा जात लेख्नु पर्‍यो भने लिम्बु नै लेखाइन्छ । यस लिम्बु जाति बसोस गर्ने भूमिलाई लिम्बुवान भनिने गरिएको छ । यस ‘लिम्बु’ र ‘लिम्बुवान’ पदका व्युत्पत्तिबारेमा विद्वानहरूको विचार अवलोकन गरौं ।

विरही काइँला (२०४९) का अनुसार हाड कुनमका छोरा राजकुमार खिम्बुले आफ्ना भाइ राजकुमार यम्मी अरुण पूर्व गई त्यहाँको राजकुमारीसँग विवाह गरी राज्य हात पारेको प्रसङ्गमा तिमी आफैँ ‘लिङ्बा’ अर्थात् उम्रिएका हाड वा राजा हौ भने । त्यही ‘लिङ्बा’ > लिङ्ब > लिम्ब > लिम्बु भएको र त्यही लिम्बुले राज्य गरेको भूमि लिम्बुवान भएको हो (पे. २१-२३) । यही आख्यानलाई सङ्ग्रौला (२०६७, पे. १४) ले पनि प्रस्तुत गर्दै अरुण पारि विवाह गरी राज्य हात पार्ने भाइलाई अरुण वारि राज्य गर्ने दाइले ‘लिङ्बुड’ ‘उम्रिँदै फुलेको फूल’को उपाधि दिए र सोही ‘लिङ्बुड’ शब्द अपभ्रंश भई लिम्बु भएको उल्लेख गरेका छन् । यही लिम्बुले राज्य गरेको लिम्बु + वान (राज्य) शब्द सन्धि भएर लिम्बुवान भएको भनिएको छ । याक्थुड भाषा विज्ञान अनुसार यो ‘लिङ्बुड’ शब्दको विन्यास लिङ् (उम्र धातु) + पुङ् (आदि बोट) हुन्छ । यसर्थ यसको अनुवाद ‘उम्रिँदै फुलेको फूल’ नभएर ‘उम्रिएको पहिलो बोट’ हुन्छ ।

याक्थुडहरूले आफूहरू मुन्धुम अनुसार सुसुवा लिलिम याक्थुडका सन्तान वा सुसुवेड लालावेडका सन्तान भन्ने गरेकाले त्यसलाई पृथ्वीनारायण वा गोरखालीहरूले याक्थुड जातिलाई ‘लिम्बु’को रूपमा बुझेको र उनीहरू बसोबास गर्ने गरेको मुलुकलाई ‘लिम्बुवान’ भनेको माबुहाड (२०६९, पे. १) ले लेखेका छन् ।

चेम्जोड (१९४८, पे. १९) का अनुसार छैटौं शताब्दीमा याक्थुड लाजे?का आठ राजाहरू र दस राजाहरूबीच भएको लडाइँमा दस राजाहरूले धनुवाण हतियारको सहायताले आठ राजाहरूलाई परास्त गरेकाले लि - धनु, आबु - हान्ने (हान्यो), वान - नाउँ लगाउनु अर्थात् धनुवाणले जितेको देश लिम्बुवान भनी अहिलेको पान्थर फेदेनमा पर्ने आम्बेपज?मा बसेको दस राजाहरूको चुम्लुडले निर्णय गरी नाम कायम भएको हो ।

लिम्बुवान नामकरण सवालमा नेम्बाड (२०१०) लेख्छन् :

... थोसोदिड हाम्लेवा सावारोहाड, योकोदिड सावारोहाड, मुगुप्लुडमा, खाम्बेक सावारोहाड, युक्फोदिड सावारोहाड, तोत्तोली तोइडबोहाड, थोसोइड काडलाइडहाड, मुगुप्लुडमा लाडसोदिड सावारोहाड, थोसोदिड ताडसाक सावारोहाड, थिन्दाड सावारोहाड एवं युक्फोदिड इगाड लाइडबोहाड नाम गरेका दश याक्थुड नेताहरूले आठ राजा विरुद्ध विद्रोह गरे । उक्त विद्रोहमा आठ राजाहरूको पराजय र दश नेताहरूको विजय भयो । ... दृष्टान्ततः विजेता दश नेताहरूले याक्थुड शब्द र याक्थुड लाजे? पदावलीलाई निषेध गरे । र, तिनले आफूहरूद्वारा विजित मुलुकका बासिन्दालाई लिम्बू र उक्त मुलुकलाई लिम्बुवान नामकरण गरे (पे. ११-१२) ।

तर यस मतको विपर्यया याक्थुम्बा (२०६२) लेख्छन् :

याक्थुड जातिको अस्तित्व प्राचीन मुन्धुमकालमै थियो । मुन्धुममा कतै पनि लिम्बू शब्द प्रयोग गरेको प्रमाण मेिटिँदैन । वि.सं. १८३१ देखि मात्र लिम्बू शब्दको प्रयोग भएको कुरा हामीले कदापि बिसन्तु हुन्न । लि-धनु, आबु-हान्ने अर्थात् लिम्बू - धनुर्धारी जाति नामकरण छैटौं शताब्दीमा भएको भन्ने कुरा तर्कसङ्गत नभएको मात्र होइन कि ऐतिहासिक तथ्यसंग पनि मेल खाँदैन । इमानसिंह चेम्जोडको लेखाइअनुसार लिम्बू शब्दको नामकरण छैटौं शताब्दीमा भएको भए सो समयभन्दा पछि र १८३१ भन्दा अगाडि कतै कहीं लिम्बू शब्द प्रयोग भएको देखिनुपर्ने हो । त्यस्तो भएको हालसम्मको ऐतिहासिक तथ्यले बताउँदैन (पे. ३२) ।

याक्थुम्बा जस्तै सुब्बा (१९९५, १९९८) को राय पनि ऐतिहासिक कागजपत्रहरूले देखाए अनुसार १७७४ पछि मात्र गोर्खा (नेपाल) प्रशासनले लिम्बु शब्द प्रयोग भयो (Historical documents reveal that the term "Limbu" was used by Gurkha (Nepal) administration after 1774.) (पे. १२) ।

याक्थुडबा र सुब्बाको तर्कजस्तै वि.सं. १८३१ साउन २२ गते गोर्खा र लिम्बुवान बिच भएको सम्झौताको परिणाम स्वरूप पृथ्वीनारायण शाहले दिएको लालमोहरमा "...हामीले खोसे मासे मानी पुजी ल्याएको देवताले हाम्रो राजकाज भङ्ग गरोस भन्दा तावापत्रको तसल्ली मुलुकी लालमोहर बाँधी माथि लेखिने लिम्बु कुल भाइलाई दियोँ" (श्रेष्ठ, २०४२, पे. १३१) भनी पहिलो पटक लिम्बु शब्द लिखतमा प्रयोग भएको पाइन्छ । यसरी नै पृथ्वीनारायण शाहबाट १८३१ भदौ ५ गते जारी लालमोहरमा "...तिमीहरूले हिजोदेखि पनि राजै मानी आए थियो । राजाको नास पलासमा हिजो पनि पसेनथ्यौ । आज पनि नासमा पस्यौन भनी हामीले सोही बुझिकन् तिमीहरूलाई पिछाको मोहर पनि बक्सि पठायौँ । जबत लिम्बुवान छ लिम्बुवानलाई पिछा लेऊ भनी भारदारहरूलाई अह्राई पठायौँ" (ऐ. पे. १३२) भनी 'लिम्बुवान' शब्द पहिलो पटक सरकारी लिखतमा प्रयोग भएको देखिन्छ । यसपछिका राजाहरूबाट जारी भएका लालमोहर, कस्य रुक्का आदिमा लिम्बु र लिम्बुवान शब्द प्रयोग भए पनि पछिल्लो समयमा "अरुण पूर्व" वा "अरुण पूर्व मेची पश्चिम" वा "अरुण पूर्व मेची पश्चिम लिम्बुवान" पदावली चलेको पाइन्छ ।

नेम्बाङ (२०१०) का अनुसार थिबोङ याक्थुङ हाङ अर्थात् दस लिम्बु राजाहरूले फेदेन/नाम्भुन, सुदाप, मेरिङदेन, चैनलुङ, पोमाजोङ (पोमाजङ), मिक्लुक, आङदाङ, फेदाप, याङवारक, ताक्पेसु (पे. १२) मा विभाजन गरे । सन् १७९२ मा राजा रणबहादुर शाहले लिम्बुवानलाई १७ थुममा विभाजन गरे । त्यस अनुसार (१) छथर, (२) चौबीस, (३) फाकफोक, (४) मोरङ, (५) सुक्खिम, (६) फेदाप, (७) पाँचखपन, (८) सभायाउत्तर, (९) मेवाखोला, (१०) मैवाखोला, (११) पाँचथर, (१२) दशमभिया, (१३) ताजेःलुङ, (१४) याङवारक, (१५) चारखोल, (१६) आठराई र (१७) तमोरखोला (ऐ. पे. १८) थुमहरू थिए ।

तुम्बाहाङफे (२०६३) का अनुसार राणाकालमा तीरो उठाउन सहज होस भनेर फाकफोक इलाम सहित १८ थुममा पल्लो किरात लिम्बुवानलाई विभाजन गरियो । यस विभाजन अनुसार (१)

जलहारा बेलहारा, (२) १६ खाल्सा, (३) चौबिस (मिक्लुक), (४) छथर, (५) दशमभिया, (६) पाँचखप्पन, (७) चैनपुर, (८) सभा उत्तर, (९) सङ्खुवा उत्तर, (१०) मैवाखोला, (११) मेवाखोला, (१२) तमोरखोला, (१३) याडवरक, (१४) पाँचथर नुबो उत्तर, (१५) पाँचथर नुबो दक्षिण, (१६) फेदाप, (१७) आठराई, (१८) फाकफोक इलाम (पे. ३३७ - ३३८) रहेका थिए ।

यति हुँदा हुँदै पनि लेखापढा याक्थुडहरूले मात्र 'लिम्बु' र 'लिम्बुवान' शब्द भन्थे भने पूर्ण रूपमा याक्थुड भाषा मात्र बोल्ने याक्थुडहरूको जिब्रोमा यी शब्द विराना रहे ।

२.२.१.३ पल्लो किरात

'याक्थुड' वा 'याक्थुड लाजे?'लाई 'पल्लो किरात' नामले पनि सरकारी लिखतहरूमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । वि.सं. १८७६ वैशाख ८ गते जारी भएको लालमोहर कस्य रुक्कामा "...भर मुलुकका पल्लो किरात लिम्बुवान ५ खप्पन राई जिमिदार पगरी मभिया गैह्रप्रति तिमीहरूले आफ्ना जात दाजु भाइ मर्दा अपुताली हामीले खान पाउने हु भनी हाम्रा हजुरमा बिन्ती गर्न आउँदा..." (संग्रौला, २०६७, पे. ३२९) भनी 'लिम्बुवान'को अघि 'पल्लो किरात' पदावली पहिलो पटक प्रयोग भएको देखिन्छ । यसपछि वि.सं. १९१७ माघ ९ गते राजा सुरेन्द्रबाट जारी भएको लालमोर (श्रेष्ठ, २०६८, पे. १४९) लगायत अन्य कस्य रुक्काहरूमा पल्लो किरात परेको पाइन्छ । वि.सं. २०१७ चैत्र १७ गते राजा महेन्द्रबाट जारी भएको लालमोहरमा "... नेपाल अधिराज्य पल्लो किरातका लिम्बू किपटिया ..." भनी पल्लो किरात अन्तिम पटक सरकारी लिखतमा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

सम्पूर्ण किराँत क्षेत्र वल्लो किराँत, माझ किराँत र पल्लो किराँतमा विभाजित थियो ... पल्लो किराँत भन्नाले नेपालको कोशी र मेची अञ्चलको पहाडी भाग... अनि भारतको दार्जिलिङ र सिक्किम पर्दछन् अर्थात् अरुण र टिस्टा नदीको पहाडी भाग (काइँला, २०६७, पे. ९) हो ।

यस खाले सरकारी लिखतहरूको आधारमा 'याक्थुड लाजे?' 'पल्लो किरात' नामले पढालेखाहरू बिचमा औपचारिक रूपमा बोलीचालीमा आयो ।

वि. सं. २००९ सालमा इमानसिंह चेम्जोङ सभापति (अध्यक्ष) भएर **अखिल लिम्बुवान सुधार सङ्घ** (प्रसाई, २०६१, पे. १५४) खोलिएपछि यस संस्था मार्फत पनि लिम्बुवान नामिक शब्द गाउँगाउँमा प्रचार भयो ।

२.२.१.४ पञ्चायत र लोकतन्त्र कालमा याक्थुङ लाजे?को नाम नै विस्थापित

पञ्चायत व्यवस्था लागू भएपछि, 'याक्थुङ लाजे?', 'लिम्बुवान' वा 'पल्लो किरात' सबै नाम विस्थापित गरी अरुण पूर्व र मेची पश्चिमको भूभाग मेची र कोशी दुई अञ्चलमा विभाजन गरियो । पहिला थुम वा मौजा प्रणालीमा रहेको लिम्बुवानको मेची अञ्चलमा पर्ने ताप्लेजुङ, पाँचथर, इलाम, भ्र्पापा साथै कोसी अञ्चलमा पर्ने सङ्खुवासभा, तेह्रथुम, धनकुटा, सुनसरी र मोरङ जिल्ला कायम गरियो । राजा महेन्द्रको नेतृत्वमा चलेको पञ्चायती व्यवस्थाले याक्थुङ लाजे?को राजनीतिक भूगोलको नाम पूरै विस्थापन गर्‍यो ।

२०६२/६३ को ऐतिहासिक जनआन्दोलनको आधारभूमिमा निर्मित संविधानसभा मार्फत् लेखिएको सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको संविधान, २०७२ ले पनि जनताले आन्दोलन मार्फत मुखरित गरेको याक्थुङ लाजे? लिम्बुवान कायम गर्न सकेन र नाम विनाको 'प्रदेश नम्बर १' नामाङ्कित भएको छ, पुरानो व्यवस्था अनुसारको सगरमाथा अञ्चलका ५ जिल्लाहरू गाभेर ।

२.२.२ याक्थुङ जातीय नाम र यसमा भएको परिवर्तन

२.२.२.१ याक्थुङ

गैह्र लिम्बु जातिले राय, राई, सुब्बा, लिम्बु भने पनि याक्थुङ जाति आफैले आफैलाई बोलीचालीमा भने 'याक्थुङ' भनेर सम्बोधन गर्दछ, स्वभाषामा । माबुहाङ (२०६९) का अनुसार याक्थुङहरूले आफूलाई "सांस्कारिक कार्यहरूमा 'माङजिरि माङयाक्थुङ सा' अर्थात् खस भाषामा देउताका सन्तान र 'सुसुवेङ लालावेङ वा सुसुवा लिलिम याक्थुङ सा' अर्थात् 'सुसुवेङ/सुसुवा लिलिमका सन्तान' भनी आफूलाई पुकार्छन्" (पे. १) । तर याक्थुङ लाजे? गोरखा राज्यमा सहराज्यको रूपमा अन्तरभुक्त भएपछि याक्थुङ लाजे?मा गोरखाली प्रशासकहरू प्रशासन चलाउन आए र याक्थुङ समाजमा अन्य भाषा संस्कृतिका मानिसहरू प्रवेश गरेपछि तिनका भाषा, संस्कृतिसँग घुलमिल हुने क्रममा जाति जनाउने 'याक्थुङ' समय क्रममा राय, राई, सुब्बा, लिम्बुमा पदलिन पुग्यो ।

२.२.२.२ राय/राई/सुब्बा

विजयपुरका सेनवंशी राजा विधाता इन्द्रले संवत् १७४१ आषाढ ३ मा मन्त्री बोवाजित रायको नाममा जारी लालमोहर, राजा महीपति सेनले संवत् १७८२ माघ ८ मा इस राय, सुख रायलाई

दिएको लालमोहर, विश्वम्भर सेनले संवत् १८०७ आश्विन २ मा साथवा राय र संवत् १८०८ माघ ११ मा मानसिंह रायलाई दिएको लालमोहर, कामदत्त सेनले संवत् १८१८ माघ १० मा साधावा रायलाई दिएको लालमोहरमा याक्थुड राजा 'हाड' जनाउन 'राय' पदको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

यस 'राय' शब्द 'राया' शब्दको परिवर्तन रूप हो । पहिला 'य' अक्षर वर्तमानको 'ज' जस्तो उच्चारण हुने गर्दथ्यो । 'राया' शब्दको 'य'लाई 'ज' उच्चारित गरिने भएकाले 'राया' शब्दलाई लेखिममा नै 'राजा'को रूपमा परिवर्तन भयो र भारत वर्षका धेरै राजा रजौटाहरू, नेपालका राजा राजा रजौटाहरूले पनि यो 'राजा' पद प्रयोग गरिआए । यता 'राया' शब्दको 'य'लाई 'ज' नभई वर्तमान 'य' जस्तै उच्चारण गर्नेहरूले 'राया'को परिवर्तित रूप 'राय' चलाए ।

नेपाल एकीकरणको क्रममा गोरखाली राजा पृथ्वीनारायण शाहले लिम्बुवानका दस राजामध्ये शुन याक्थुड हाड, कुम याक्थुड हाड, जङ्ग याक्थुडहाडसँग संवत् १८३१ श्रावण २२ गते गरेको लालमोहरमा "स्वस्ति श्री आगे राजभारा सामर्थ श्री शुन राय, श्री कुम राय, श्री जङ्ग राय..." भनी 'याक्थुड हाड' जनाउन सेन राजाहरूले नै चलाएको पद 'राय' चलाएको देखिन्छ । राजा रण बहादुरले संवत् १८४० जेष्ठ १२ मा रैनसिंह देव, आताहाड र शुभवन्तलाई दिएको हतियार विवरण भएको कस्य रुक्कामा यसअघि नामसँग जोडिने 'राय'को ठाउँमा 'राई' उल्लेख भएको छ : आगे रैनसिंह राई... श्री देव राई ... श्री फेदाप आताहाड राई ... श्री शुभवन्त राई (संग्रौला, २०६७, पे. ३२१-३२२) । यसरी समय क्रममा 'राय' पद 'राई'मा बदलियो र याक्थुड लाजे?मा सुबाङ्गी प्रथा चलेपछि १९ औँ शताब्दी उत्तरार्द्धदेखि २० औँ शताब्दीमा 'सुब्बा' पद प्रचलित भयो । पद जनाउने यो 'सुब्बा' शब्द गैह्र याक्थुड जातिका लागि याक्थुड जातिलाई जातीय रूपले चिनाउने नाम बन्न पुग्यो ।

२.२.२.३ लिम्बु

याक्थुड जातिका वर्तमान पुस्ता मूलतः याक्थुड पाःन् या भाषा नबोल्ने पुस्ताका लागि 'याक्थुड' शब्द विरानो भएको छ र त्यसको बदलामा 'लिम्बु' मात्र बोली र लिखतमा सर्वत्र प्रयोग हुन्छ । यस लिम्बु शब्दको प्रयोगका धाराहरू अवलोकन गरौँ ।

लालमोहर, कस्य रुक्का, इस्तिहारमा लिम्बु प्रयोग : विजयपुरको सेन शासनका लालमोहरहरूलाई छोडेर वि.सं. १८३१ मा गोरखा लिम्बुवान सम्भौतापछि पृथ्वी नारायण शाहले संवत् १८३१ साउन २२ गते जारी गरेको लालमोहर, त्यसपछि जारी कस्य रुक्का, इस्तिहारदेखि वि. सं. २०१७ साल चैत्र १७ गते राजा महेन्द्रले जारी गरेको लालमोहरसम्ममा कहीं न कहीं 'लिम्बु' शब्द परेको पाइन्छ । सम्भवतः 'लिम्बु' शब्द सर्वत्र प्रयोगको अवस्थामा पुऱ्याउने मूल शक्तिस्रोतको काम यिनै लालमोहर, कस्य रुक्का, इस्तिहारहरूले गरे किन भने ती लिखतहरू देशको मूल राजकाज शक्तिसँग जोडिएका थिए । यिनै लालमोहर, कस्य रुक्का, इस्तिहारहरूमा र तिनको आधारमा याक्थुङ लाजे?को प्रशासनिक एकाइ, तिनका सिमाना, स्थानका नाम, नदी, खोला नालाहरूको नाम, रुखपात, तिनको स्वामित्वकर्ता व्यक्तिका नाम र जात लिखतमा उतार्ने काम भए मूलतः शासकहरूकै भाषा गोर्खाली, पर्वते भनिआइएको खस नेपालीमा ।

लिम्बु प्रयोगमा गोर्खा भर्तीको भूमिका : याक्थुङको जातको नाम लिम्बू लेखाउने र गोराले त्यस समयमा गोर्खा भाषा भनिने खस नेपाली याक्थुङ लाजे?को कुनाकुनामा पुऱ्याउने काममा तत्कालीन भारतमा शासनरत अङ्ग्रेजहरूले सुगौली सन्धिपछि खोलेको गोर्खा भर्तीले गर्‍यो । पहिला मगर र गुरुङमात्र गोर्खा भर्तीमा लाने गरेकोमा सन् १८८० को दशकमा अनौपचारिक रूपमा पूर्वका लिम्बु राईहरूलाई पनि भर्ती गरिए र सन् १९०२ मे १६ मा 7th Gurkha Rifles स्थापना भएपछि लिम्बु राईहरूलाई औपचारिक रूपमा भर्ती गरिन थालियो ।

कृष्णकुमार हेम्ब्या (२७ अगस्ट २०२० मा भएको फोन वार्ता) का अनुसार यसरी याक्थुङ युवाहरूलाई भर्ती गर्दा उनीहरूको नाम लेख्दा मगरहरूको जस्तो थर नलेखी याक्थुङहरूको लिम्बु मात्र लेखियो र याक्थुङ भाषा मात्र बोल्ने उनीहरूलाई रोमन गोर्खाली भाषा पढाइयो । गोर्खा भर्तीमा याक्थुङ युवालाई भर्ती गर्नु उपयुक्त हुन्छ भनी सिफारिस गर्ने भेन्सिटार्ट (१९०६) लाई थिबोड याक्थुङको महत्वपूर्ण पुजारी फेजिरि फेदाङ्मा (Ph[e]jeri Phedangma) हुन्छ भन्ने थाहा भए पनि पल्टनमा पूजापाठ गर्न र अन्य संस्कार सम्पन्न गर्न नेपाल सरकारको सिफारिसमा पण्डितहरू नै लगिन्थे र तिनले पूर्ण रूपमा याक्थुङ संस्कार संस्कृतिमा हुर्किएका याक्थुङ युवाहरूलाई हिन्दू परम्परा अनुसार टीका लगाउन, पूजापाठ गर्न, चाडपर्व मान्न सिकाइन्थ्यो, दिनको आधा घण्टा हिन्दू धर्म बारेमा पण्डितबाट अनिवार्य प्रवचन सुन्नु पर्ने नियम थियो । यसरी

याक्थुड लाहुरेले हिन्दू धर्मबारेमा सिकेको ज्ञान र व्यवहार सोभै याक्थुड लाजे?का लाहुरे घरघरमा पुग्यो र त्यो पछि गाउँमा लाहुरे नगएका वा नभएका परिवारमा पनि सच्यो । यसरी गोर्खा भर्तीले याक्थुड थर 'लिम्बु' बनाउन र याक्थुड संस्कृतिमा हिन्दू संस्कृति प्रवेश गराउनमा भूमिका खेल्थ्यो ।

लिम्बु प्रयोगमा नेपाली सेना र प्रशासनको भूमिका : युद्धका बेला नेपाली सिपाहीमा भर्ती हुँदा पनि याक्थुडको थर 'लिम्बु' लेखिएको पाइन्छ जस्तो कि वि.सं. १९११-१९१२ नेपाल तिब्बत युद्ध भएको बेला आठराई थुमको इवा मौजादेखि खुवा खोला मौजासम्मको ३३ जना सुब्बाहरूले ४१ जना जवानलाई सरकारको सहयोगका लागि पठाएको विवरणमा १५ जना याक्थुड युवा सिपाहीका रूपमा रहेको र तिनको थरमा 'लिम्बु' (इडनाम तथा इडनाम, २०७०, पे. २३८-२४०) लेखिएको देखिन्छ । यसरी नै वि.सं. १९५२ सालतिर सरकारले स्थानीय उत्पादनको कर सुब्बाहरूले उठाइ सरकारलाई बुझाउँदा करदाता याक्थुडको थर 'लिम्बु' (ऐ. पे. २४१-२४२) लेखेको पाइन्छ ।

मालपोत सम्बन्धी काजपत्रमा लिम्बु प्रयोग : येहाड लाओती (२८ अगस्ट २०२० मा भएको फोन वार्ता) का अनुसार लिम्बुवानमा सुभाङ्गी प्रथा हुँदा सुब्बाहरूले तिरो तिर्ने याक्थुडको जात वा थर 'लिम्बु' लेखिदिने गर्थे र जग्गा बन्दकीपत्र, अंशबन्डा र लेना देनाको तमसुकमा पनि याक्थुड पक्षको थर 'लिम्बु' लेखिन्थ्यो । भूमि सम्बन्धी ऐन २०२१ लागू भएपछि यसले अझै औपचारिक रूप लियो ।

नागरिकताको प्रमाण-पत्रमा लिम्बु प्रयोग : नागरिकता ऐन २०२० बनेपछि जब नागरिकता वितरण हुन थाले तब याक्थुडहरूले नागरिकता बनाउँदा उनीहरूको नागरिकताको प्रमाणपत्रमा याक्थुड जाति बुझाउन 'लिम्बु' लेखिन थालियो । यसका साथै विद्यालयमा पढ्ने याक्थुडहरूको जात 'लिम्बु' लेख्न थालियो ।

पछिल्लो समयमा यसरी लिखतहरूमा लिम्बु लेखाउने, गैह्र याक्थुड जातिहरूले याक्थुडहरूलाई खस नेपालीमा बोलाउँदा 'लिम्बु' भनी बोलाउने र याक्थुडहरू पनि खस नेपाली भाषामा रतििएपछि उनीहरू आफैले पनि याक्थुड, सुब्बा भन्दा पनि लिम्बु नै भन्न थालेका छन् ।

राजनीतिमा लागेका याक्थुडहरूले सुब्बा वा थर जस्तै लावती, मादेन, कन्दङ्वा, तुम्बाहाम्फे आदि लेखाउने चलन पनि केही मात्रामा रहेको छ । नेपाल सरहद बाहिर मुख्य गरी सिक्किम, उत्तरपूर्वी भारत, भुटान जस्ता मुलुकका याक्थुडहरूले बढीजसो सुब्बा चलाउने गरेको पाइन्छ ।

२.२.२.४ याक्थुड समाजमा जातिका रूपमा किरात र किराती प्रयोग

वर्तमानमा आएर याक्थुड जाति किरात जातिको एउटा समूह हो भनी दाबी गरिएको छ । वेद, पुराण, अनुश्रुति र प्राचीन संस्कृत साहित्य (याक्खाराई, २०५५, पे. ३) र पाली साहित्यमा किरात शब्द उल्लेख भएको पाइन्छ । आर्यहरूले असभ्य र जङ्गली अर्थमा प्रयोग गरेको किरात खासमा आर्य इतर हिमाली जातिहरू जो कहाँ कहाँ बस्छन् भनेर याक्खाराई राहुल सास्कृत्ययनलाई यसरी उद्धृत गर्छन् :

“... हिमालय र त्यसको तराई क्षेत्रमा पंजावदेखि कश्मीरसम्म बसोबास गर्ने आदिवासी किरात थिए, जो पूर्वमा आसाम, बर्मा हुँदै कम्बुज (कम्बोडिया) सम्म फैलँदै गए । ... पहाडका किरात - लाहुल, मिलाणा (कुल्लु भारत), कनौर (किन्तर), मारछा (गडवाल भारत), मगर, गुरुङ, सुनुवार, तामाङ, नेवार, राई, लिम्बु, याक्खा (नेपालमा), लेप्चा (सिक्किममा) ...” । (याक्खाराई, पे. १४)

नेपालमा किरात शब्द प्रयोग भएको शिलालेख लिच्छविकालीन राजा अंशु वर्मा (ई.सं. ५९४ - ६२०) ले लेखाई राखेको (खम्बु, राई, तुम्याहाङ, र साम्पाङ राई, २०१०, पे. १२) हनुमान ढोकाको देगुतले मन्दिरको पुरातात्विक शिलापत्रलाई मानिन्छ जुन खिएर एकदमै जीर्ण भए पनि ‘किरातवर्षधर’ लेखिएको पठन गरिएको छ ।

नेपालमा नै रचित पौराणिक साहित्य पशुपति पुराण पेज १२५ मा किरात राजा र लिच्छवि राजाका बारेमा यस प्रकार लेखिएको छ :

जित्वा कैरातराजानं ।

वाक्येन प्रत्ययेन च ।

करिष्यति तदा राज्यं

वैशाल्यधिपतिर्वली ॥

‘त्यस समयमा किरात राजालाई बोलीवचनको विश्वास पारेर विजय हासिल गरी वैशालीका अधिपति (राजा) बलवान् राजाले राज्य गरे ।’ (रेग्मी, २०६६, पे. १०)

नेपालमा नै रचित अर्को पौराणिक साहित्य हिमवत्खण्ड नेपाली पुराणमा किरात राजाको सन्दर्भको श्लोक ५५ - ५७ मा उल्लेख छ, श्लोक ५५ यस प्रकार छ :

निर्जित्यासौ किरातान् वै

तत्र राज्यं करिष्यति ।

विशालनगरी कृत्वा

तपोबलात् सुधार्मिक ॥ (ऐ. ऐ.)

यसरी यी सन्दर्भले किरात राजाका बारेमा चर्चा गरेको पाइन्छ ।

यसपछि जयस्थिति राजमल्ल (ई.सं. १३८२ - १३९५) को समयमा लेखिएको गोपालराजवंशावलीको पत्र १७ (ख) “तत पश्चात् गोपालमहिषपाल निर्जित्यः किरातराजा प्रवर्ततः ॥” (वज्राचार्य र मल्ल, ई. १९८५, पे. २५) अर्थात् “त्यसपछि गोपाल र महिषपालहरूलाई जिती किरात राजा भए” (वज्राचार्य र मल्ल, ई. १९८५, पे. ७३) लेखी हाड यलम्बरको नाम लेखिएको छ । बाँकी हाडहरूको विवरण पत्र १८ (क) र (ख) मा ३२ जना राजाको विवरण दिइएको छ र साथमा “एते द्वात्रिंश किरातराजाः तामर्ज्जणकोशकीटटाद्भवा येः ॥” (वज्राचार्य र मल्ल, ई. १९८५, पे. २६) अर्थात् “यी बत्तीस किरात राजाहरू भए । जुन किरातहरू (अहिले) तामाकोशी र अरुणकोशीको बीचको भूभागमा बस्छन् ।” (वज्राचार्य र मल्ल, ई. १९८५, पे. ७४) भनी लेखिएको छ । यहाँ ‘अहिले’ भन्नाले सन् १४ सयको उत्तरार्ध अर्थात् छ सय वर्षअघि भनी बुझ्नु पर्दछ ।

ईस्वीको १४ औं शताब्दीपछि सन् १७९३ मा कर्कपेट्रिकको *An Account of the Kingdom of Nepaul* पुस्तक प्रकाशित भयो जसले विभिन्न वंशावलीहरूलाई आधार मान्दै नेपालको राजनीतिक इतिहासमा किरात इतिहास पनि समेटे । यसपछि हेमिल्टन (१८१९), हज्सन (१८७४),

यसरी विभिन्न समयक्रममा याक्थुड समुदायमा किरात नाम प्रवेश गर्‍यो, प्रचार भयो र अहिले याक्थुड समुदायले यसको प्रयोग पनि गर्ने गरेका छ। पछिल्लो समयमा नेपालको विशेषण नेपाली भएजस्तै किरातको विशेषण किराती शब्द पनि कहीं न कहीं प्रयोगमा रहेको पाइन्छ।

२.२.३ याक्थुड व्यक्ति नामको बदलामा संस्कृत र खस नाम राख्ने चलन

अध्यात्मिक मान्यतामा “नाम नै भाग्य हो” (Name is fate.) भने भैं याक्थुड हाडहरू मध्ये राजा साङ्लाइड साक्वादेनका छोरा पुङ्लाइड साक्वादेनले आफ्नो बुबा साङ्लाइडको मृत्युपछि मोरोङ राज्यमा आफूले राज्यभिशेक गर्दा पण्डितहरूलाई आफ्नो नाम संस्कृतमा कहिल्यै नमर्ने “अमर” राख्न लगाए र उनी ‘अमर राय’ भए (चेम्जोङ, २०१३, पे. १३, १७)। हिन्दूधर्मी ब्राह्मणहरूले राजा भनेको विष्णुको अवतार भन्ने अध्यात्मिक विश्वास लोकमा फैलाएकाले अमर रायका छोराको नाम हिन्दू भगवान् विष्णुको उपनाम ‘नारायण’ जोडेर कीर्तिनारायण, उनका छोराको अपनारायण र अपनारायणका छोराको जरेनारायण नाम राखियो। यही परम्परा अनुसार जरेनारायणको छोराको इडदिननारायण र उनका छोराको विजयनारायण नाम राखियो। साँगुरी गढी र वाराताप्पा गढीको मध्यस्थानमा विजयपुर राजधानी सहर स्थापना गरी राज्य गर्ने उनै विजयनारायण राय (वि.सं. १६४१-१६६६) ले फेदाप थुमका मुरेहाड खेवाडलाई हिन्दू राजाको पदवी ग्रहण गर्न सहमत गराए। नुवाकोटमा राज्य गर्ने मिचाखानको छैटौँ पुस्ताका कुलमण्डन खानले दिल्ली-सम्राटलाई रिभाएको हुनाले सम्राटबाटै ‘शाह’-को उपाधि पाएर ‘शाही ठकुरी’ (शर्मा, २०३३, पे. २०९) भए जस्तै मुरेहाड खेवाडले पनि विजय नारायण रायबाट ‘राय’-को पदवी पाई राजा मुरेहाड खेवाड राय भए। यसपछिका थिबोङ याक्थुड हाडहरूको नाम संस्कृतकरण भयो भन्ने कुरा याक्थुड लाजे? गोरखा राज्यमा अन्तरभुक्त हुँदा रहेका अन्तिम यी दस हाडहरूको नामले पनि पुष्टी गर्दछ : (१) श्री आशदेव राय - चारखोल, (२) श्री सुनुहाड राय - छथर, (३) श्री सुन राय - चौबीस, (४) श्री जंग राय - आठराई, (५) श्री जसमुखी राय - चैनपुर, (६) श्री रैनसिंह राय - मेवाखोला, (७) श्री कुम राय - पाँचथर, (८) श्री आतहाड राय - फेदाप, (९) श्री शुभवन्त राय - तम्बरखोला, (१०) श्री देव राय - मैवाखोला।

यी १० याक्थुड हाडका नामको विवरण हेर्दा वि.सं. १८३१ पूर्व नै व्यक्ति नाममा सुनुहाड र राज्यको नाम फेदाप बाहेक सबै संस्कृत तथा खसकरण भइसकेको देखिन्छ।

२.२.४ मुन्धुम

याक्थुड लिम्बू जाति स्पष्ट रूपमा आफ्नो छुट्टै पहिचान भएको जाति मानिन्छ (काइँला, २०६७, पे. ९) । यस पहिचानको मूल आधार मुन्धुम हो । सिद्दीकी (२०७३) का अनुसार 'मुन्धुम' नेपालको प्राचीन शास्त्र र लोकसाहित्य हो । यो दक्षिण एसियाको वैदिक सभ्यताभन्दा पूर्वदेखिको प्रचलित प्राचीन आदिवासी धर्म हो (पे. ८५) । लिम्बूहरूले जन्मदेखि मृत्युपर्यन्त गर्नुपर्ने संस्कारहरू नै मुन्धुम हो (माबुहाड, २०६९: ३७) । चाम्लिङ्का अनुसार मुन्धुम (मुन्धुम) समाज विकासको क्रममा ... पुर्खाहरूले आर्जन गरेको अतुलनीय बौद्धिक निचोड हो, महान् बौद्धिक सम्पदा ... जीवन-दर्शन पनि हो (२०७१, पे. १७) । सामाजिक, सांस्कृतिक, नैतिक र धार्मिक धारणा, आस्था, विश्वास र आचरण सम्बन्धी मूल्य मान्यताहरूको समष्टी नै मुन्धुम हो (तुम्याहाड आदि, २०७१, पे. ३०) ।

मुन्धुम आदिवासी याक्थुडहरूको हकमा बहुआयामिक महत्व राख्ने विषय हो भन्ने कुरा सिद्दीकीको तपशीलको भनाइले इङ्गित गर्दछ :

मुन्धुम धर्मशास्त्र मात्र होइन, संस्कार सम्पन्न गर्ने कर्मकाण्डी धर्मग्रन्थ मात्र पनि होइन । यो त ... जीवनयापनको नियमहरू, राजा, राज्यशासन, व्यवस्थादेखि लिएर ईश्वर प्राप्त गर्ने भावना, अवधारणा, विचार हेरेर रिसियाको भाव र भाकामा व्यक्त गरिने गाइने मन्त्र, गीत, भजनको संहिता हो मुन्धुम (२०७३, पे. ८५-८६) ।

मुन्धुमलाई मूलतः याक्थुड समाजको अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाको रूपमा लिइन्छ । यसर्थ मुन्धुम अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा हो जुन इन्द्रियले यसको रूप, आकार स्पर्श या मापन गर्न सक्दैन । तर जब मुन्धुमका पात्र र घटनाको प्रसङ्ग आउँदछ तब स्थान पनि जोडिएर आउँदछ । अमूर्त संस्कृति सुरक्षा सम्बन्धी महासन्धिीको परिभाषा अनुसार अमूर्त संस्कृति भन्नाले :

The "intangible cultural heritage" means the practices, representations, expressions, knowledge, skills – as well as the instruments, objects, artefacts and cultural spaces associated therewith – that communities, groups and, in some cases, individuals recognize as part of their cultural heritage. This intangible cultural heritage, transmitted from generation to

generation, is constantly recreated by communities and groups in response to their environment, their interaction with nature and their history, and provides them with a sense of identity and continuity, thus promoting respect for cultural diversity and human creativity (p. 2).

यस परिभाषालाई आधार मान्दा प्रसङ्गमा परेको याक्थुड समुदायसँग सम्बन्धित सांस्कृतिक स्थानहरू (Cultural spaces) एक पुस्तादेखि अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण हुँदै याक्थुड जातिको पहिचानयुक्त प्रकृतिसँगका अन्तरसम्बन्ध र इतिहास बोकेको मुन्धुम याक्थुड जातिको अमूर्त संस्कृति हो । यसको आधारमा (a) "oral traditions and expressions, including language as a vehicle of the intangible cultural heritage" (दिवस, बन्धु र नेपाल, २००७, पे. २) परिभाषाले मुन्धुमलाई समेट्दछ भने (d) "knowledge and practices concerning nature and the universe" (ऐ., पे. ३) ले मुन्धुमसँग सम्बन्धित अवस्थलहरू जनाउँदछ ।

याक्थुड जातिको मुन्धुमले विश्व ब्रह्माण्डको उत्पत्ति, चराचरको उत्पत्ति, मानव उत्पत्ति, समाज विकास, संस्कार र संस्कृति स्थापत्य अन्तरनिहित छन् । मुन्धुमले याक्थुड जातिको धर्म, दर्शन, संस्कृति, सामज, अर्थ, राजनीति जस्ता पक्षहरूलाई दिशानिर्देश गर्दछ ।

२.२.५ याक्थुड संस्कृतिमा सङ्क्रमण

मोरोङ राज्यका हाङ पुङ्लाङ साक्वादेनले हिन्दू ब्राह्मणको प्रभावमा परी 'अमर राय' नाम ग्रहण गरे (चेम्जोङ, २०१३, पे. १३) सँगै याक्थुड समुदायमा सांस्कृतिक सङ्क्रमण आरम्भ भयो । गोरखा र लिम्बुवान बिच संवत् १८३१ साउन २२ गते सम्झौता भई लिम्बुवान गोरखा राज्यमा सहराज्यको रूपमा अन्तरभुक्त भएपछि गोरखाली सेना र प्रशान लिम्बुवानमा आई बसेपछि केन्द्रीय राज्यको हिन्दू धर्म अनुसारका नियमहरू सोभै लागू हुन थाल्यो । रणबहादुर शाहले संवत् १८३९ श्रावण ८ मा देव राय, रैनसिंह राय, शुभवन्त राय र आतहाङ रायलाई दिएको लालमोहरमा उल्लेख भएको "हिजु हिन्दुपतिले बक्स्याको नगरा निशानमा मर्यादा जो हो हामीले बक्सन्छौं" (श्रेष्ठ, २०४२, पे. १३४) भन्ने भनाइबाट दुई कुरा खुल्न आउँदछ : (१) आफूलाई हिन्दूपति भनी प्रशस्ति गराउने सेन राजाहरूकै पालामा याक्थुड हाङहरूले नगरा निशान चलाउन थालेको भन्ने

बुझिन्छ । यसको मतलब उनीहरू दुर्गापुजा गर्दथे भन्ने बुझिन्छ । (२) सेनकालदेखि चलन रहेको नगरा निशान राख्ने चलनलाई रणबहादुर शाहले फेरि थमौती गरिदिएका रहेछन् ।

रणबहादुर शाहले संवत् १८४३ मा जारी गरेको लालमोहरमा "... हाम्रा पिछा पन्यापछि गौबध नगर्नु ।" भनी लेखेबाट लिम्बूहरूले गाई काटिखाने सामान्य चलन भए पनि अब उपरान्त हिन्दू धर्म अनुसार गाई नमार्न निर्देशन गरिएको देखिन्छ ।

यसरी नै संवत् १८७५ मा धनकुटा गौडामा बहादुरसिंह भण्डारीले याक्थुङ हाडहरूलाई बोलाएर याक्थुङ नीतिमा नै रहने कि हिन्दू संस्कृतिमा लाग्ने भनी पहल गरेपछि धेरै याक्थुङहरू हिन्दू संस्कृतिमा प्रवेश गरेको हजसन पाण्डु लिपिमा उल्लेख छ (२६ अगस्ट २०२० मा अर्जुनबाबु माबुहाडबाट Yakthung Mundhum & Culture को फेसबुक लाइभमा पस्तुत) ।

ईस्वी संवत्को १९ औं शताब्दीको अन्ततिरबाट याक्थुङ युवाहरू बृटिस गोरखा भर्ती लाग्न थालेपछि घरमा विशुद्ध याक्थुङ धर्म संस्कारमा हुर्किएका याक्थुङ युवाहरू पल्टन घरमा पण्डितबाट हिन्दू संस्कार संस्कृति सिकाइए र त्यो उनीहरूको घर र गाउँमा फैलियो ।

फाल्गुनन्द बृटिस गोर्खामा भर्ती भएकै अवस्थामा वर्मामा मधुनन्दबाट दीतिक्ष भई याक्थुङ लाजे?मा आए र विक्रम संवत् १९८८ मा लब्रेकुटीमा सत्यधर्म मुचुल्का गराई सत्तेहाडमा पन्थ संस्थागत रूपमा अगाडि बढेपछि हाड साडलाइडबाट याक्थुङ समाजमा नै आन्तरिक रूपमा हिन्दुकरण हुने प्रक्रियाको नयाँ संस्करण सुरु भयो ।

फाल्गुनन्दले चलाएको धार्मिक अभियानका बारेमा काइँला (२०५९) लेख्छन्, "वि.स.१९७७ पश्चात् महागुरु फाल्गुनन्दले सत्यहाडमा पन्थ निर्माण गरेपछि बनेका केही कुटी (मन्दिर) बाहेक अधि लिम्बुवानमा देवताको मन्दिर थिएनन् । यसकारण थिएनन् कि लिम्बूहरू मूर्तिपूजक होइनन् ।" (पे. ४)

काइँला याक्थुङ लाजे?मा मन्दिर निर्माण सम्बन्धमा थप लेख्छन्,

तर वि.स. २०२५-३० तिर फिदिममा कर्मचारी (अधिकांश बाहुनछेत्री नै पुगेका हुन्छन्) हरूले मिलेर हाइस्कूल माथिको भित्तामा यौटा मन्दिर बनाए । सायद यही नै निर्माण भएको

पहिलो हिन्दू देवताको मन्दिर पाँचथरमा होला । त्यसपछि फिदिम गढी डाँडामा सुम्हेत्लुङ आम्बेपजको परिसर बाहिर सानो मन्दिर (नारायणको कि दुर्गा ?) बनेको मैले जनआन्दोलन पछिको आमनिर्वाचन (२०४८) ताका फिदिम पुग्दा देखेको थिएँ । आज त्यो सानो मन्दिरमा प्राण प्रतिष्ठापन गरिएको देवीले गढीमाईको अवतार धारण गरेको छ, र यसले फेदेन यक (फिदिम गढी)को प्रसिद्ध सुम्हेत्लुङ आम्बेपज (तीनवटा ढुङ्गा गाढेर आँपको बिरूवा रोपेर वाचा-बन्धन गरेको)सँग टाँसिएको प्राचीन लिम्बू संस्कृति र इतिहास निल्दै गरेको अनभूति दिन्छ । (ऐ.)

यसरी नै लाहुरे लिम्बुहरूको फेरो समाएर छिटफुट रूपमा याक्थुङ समाजमा प्रवेश गरेको क्रिस्चियन धर्म प्रजानत्र, लोकतन्त्र हुँदै गणतन्त्रसम्म आइपुग्दा याक्थुङ समाजमा निकै सङ्क्रमित भएको पाइएको छ ।

समग्रमा गोरखाली केन्द्रीय राज्यसत्ता, गोरखा भर्ती, सुवाङ्गी प्रथा, एकल भाषा धर्म संस्कृतिमा आधारित पञ्चायती व्यवस्था, सत्तेहाडमा धर्मको आन्तरिक हिन्दूकरणको भूमिका, शासक जातिको धर्म संस्कृति मानेमा सामाजिक मर्यादा उच्च हुने मनोविज्ञान आदिले याक्थुङ धर्म संस्कृतिमा हिन्दू धर्म संस्कृति अत्यधिक सङ्क्रमित भयो र क्रिस्चियन धर्म संस्कृति पनि याक्थुङ धर्म संस्कृतिमा सङ्क्रमित हुने क्रम बढ्दै गएको छ जसले मुन्धुमी आस्था र अवस्थलहरूमा खलल परिरहेको छ ।

२.२.६ नाम : स्वनाम कि परनाम ?

उल्लिखित याक्थुङ राज्य र जातिको पर्यायवाची नाम बौद्धिक वर्गमा मात्र होइन सर्वसाधारण याक्थुङहरू बीच पनि वादविवादको विषय भइआएको छ, पहिचानको चेतना बढ्दै गएपछि । कोही भन्छन् 'याक्थुङ' वा 'याक्थुङ लाजे?' नाममा तततत सरकारले लेबल लगाएको 'लिम्बुवान', 'पल्लो किरात' परनाम वा बाहिरिया (Exonym) शब्द हुन्, कोही भन्छन् यी नामिक पदहरू स्वनाम वा भित्रिया (Endonym) शब्द हुन् । स्थान नाम विशेष गरी याक्थुङ लाजे?का हकमा पछिल्लो समयसम्म कायम थुमहरूको नाम, स्थानीय ठाउँहरूका नाममा पनि यही अवस्था छ । यसरी नै 'याक्थुङ' जातिको पर्यायवाचीका रूपमा प्रयोग भइआएका 'राय', 'राई', 'सुब्बा', 'लिम्बू', 'किराती' जाति नामहरू, भाषा र लिपि जनाउने र 'किरात' वा 'लिम्बु' र धर्म जनाउने 'किरात' धर्म पदावलीमा पनि यही प्रकारको दावी भइआएको छ ।

स्वनाम (endonym/autonym) भन्नाले समुदाय भित्रबाट राखिएको सबैको साझा भौगोलिक, मानव समूह, वा भाषा जुन निश्चित स्थान, समूह वा भाषिक समुदाय भित्रबाट तिनीहरू आफैले आफैलाई, तिनीहरूको मातृभूमि वा भाषालाई बुझाउन प्रयोग गरिने नाम बुझिन्छ ।

An **endonym** (from Greek: *éndon*, 'inner'; also known as **autonym**) is a common, *internal* name for a geographical place, group of people, or a language/dialect, that is used only inside the place, group, or linguistic community in question; it is their self-designated name for themselves, their homeland, or their language.

(https://en.wikipedia.org/wiki/Exonym_and_endonym)

यसरी नै परनाम (exonym/xenonym) भन्नाले अरु समुदायबाट राखिएको भौगोलिक, मानव समूह, व्यक्ति, वा भाषा जुन निश्चित स्थान, समूह वा भाषिक समुदाय बाहिरबाट प्रयोग गरिन्छ ।

(ऐ.ऐ.) An **exonym** (from Greek: *éxō*, 'outer' + *ónuma*, 'name'; also known as **xenonym**) is a common, *external* name for a geographical place, group of people, individual person, or a language/dialect, that is used only outside that particular place, group, or linguistic community.

Jordan (2016) स्थान नामका सन्दर्भमा भन्छन् :

“व्यक्ति वा भाषिक समुदायका छिमेकी हुन्छन् जसले स्थानको विशेषताको आधारमा सम्बन्धित समुदाय भन्दा केही फरक नाम राख्छन् । ठाउँको विशेषताका आधारमा स्थानीय समूहले राखेको नामलाई स्वनाम (endonym) भनिन्छ भने त्यही विशेषताको आधारमा बाहिरी समूहले राखेको नामलाई परनाम (exonym) भनिन्छ ।” Individual speakers as well as the linguistic community in total have always also neighbours, who use partly different names for the same features. While a place name used by the local group for a feature can be termed endonym, place names used for the same feature by external groups are termed exonyms. (2016, p. 6)

Jordan (2016) अगाडि लेख्छन् कि स्वनाम र परनामले दुइवटा मानवीय प्रवृत्तिलाई उजागर गर्दछ (१) 'मेरो' र 'तिम्रो', 'हाम्रो' र 'तिनीहरूको' बीचमा भिन्नता देखाउँछ, (२) सीमानाको विशेषता (ऐ.) (1) to differentiate between "mine" and "yours", "ours" and "theirs" and (2) territoriality.

स्थान नामको प्रवृत्तिको आधारमा याक्थुड समुदायले आफ्नो भाषामा आफ्नो समुदायमा आफ्नो भूमिलाई पुकार्ने नाम र तिनलाई अन्य जाति वा समुदायले भन्ने नामहरूलाई निम्न किसिमले हेर्न सकिन्छ :

राज्य जनाउने शब्द	स्वनाम (Endonym)	परनाम (Exonym)
याक्थुड/याक्थुड लाजे?	√	×
किरात/पल्लो किरात	×	√
लिम्बुवान	×	√

Table 1 राज्य जनाउने स्वनाम र परनाम

स्थान नाम कै प्रवृत्ति जाति नाम वा व्यक्ति नाममा पनि लागू हुन्छ । यसका आधारमा याक्थुड समुदायले आफ्नो भाषामा आफ्नो समुदाय वा जातिलाई पुकार्ने नाम र तिनलाई अन्य जाति वा समुदायले भन्ने नामहरूलाई निम्न किसिमले हेर्न सकिन्छ :

जाति जनाउने शब्द	स्वनाम (Endonym)	परनाम (Exonym)
याक्थुड/याक्थुडवा	√	×
राया (राई)	×	√

किरात (किराती)	×	√
लिम्बु	×	√
सुब्बा	×	√

Table 2 जाति जनाउने स्वनाम र परनाम

माथि उल्लिखित विवरणहरूले याक्थुङ राज्य, याक्थुङ सभ्यता, याक्थुङ जातिको सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, भाषिक, धार्मिक, सांस्कृतिक क्षेत्रमा कहिले र कसरी सङ्क्रमण भए भन्ने सामान्य घटना र कालक्रमहरू देखिन्छन् । करिब तीन सय वर्ष पूर्वदेखि याक्थुङ लाजे?का हाडहरूमा राजनीतिक, भाषिक, धार्मिक, सांस्कृतिक सङ्क्रमण सुरु भइ याक्थुङ समाज वर्तमान अस्तित्व जोखिमको अवस्थामा पुगेको देखिन्छ ।

२.३ प्रायोगिक पूर्व साहित्यको समीक्षा (Review of empirical literature)

यस प्रायोगिक पूर्व साहित्यको समीक्षाले मुन्धुमी अवस्थलहरूको खोजी गरी तिनको अवस्था पहिचान गर्नका लागि तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न र तिनको विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण गर्नका लागि सहयोगी भूमिका खेलेको छ ।

२.३.१ मुन्धुमी अवस्थलहरूको खोजी तथा पहिचान

शिवकुमार श्रेष्ठ (२०५१) ले सङ्कलन गरी प्रकाशित गरेको “किराँती लोककथा सँगालो” पुस्तकको लोककथाहरू सङ्कलन गर्न लिम्बुवानका विभिन्न स्थानमा भ्रमण गरी स्रोत व्यक्तिहरू भेट्ने सङ्कलन गर्ने विधि यस अध्ययनका लागि उपयोगी सावित भएको छ । यस सँगालोमा पान्थरमा रहेको ‘बेहुली ढुङ्गा’ (पे. ५६-५७) विषयका हिसाबले बढी उपयोगी सावित भएको छ ।

शुभ मुकारुड (२०६४) ले सङ्कलन गरी प्रकाशित गरेको “किराँती लोककथा: कथा ढुङ्गै ढुङ्गाको” प्रकाशित छ । यस पुस्तकमा भएको लिम्बुवानको इलाम जिल्लामा रहेको “भालु ढुङ्गा” (पे. २०) र “विजुवानी ढुङ्गा” (पे. ३२) गोरेटो पछ्याउनलाई सहाराको काम गरेको छ ।

धनहाड सुब्बा (२०६५) को सङ्कलन एवम् सम्पादनमा प्रकाशित “लिम्बुवानका लोककथा”मा ढुङ्गा र ओढारका १८ थान कथा, पहरा, पोखरी र छहराका ८ थान कथा, डाँडा पर्वतसँग सम्बन्धित ३ थान लगायत ढुङ्गो साम्माड, पोमु केच्छाडहाड, देवल आदि याक्थुड मुन्धुम, इतिहाससँग सम्बन्धित कथाहरू समेटिएका छन् । यी कथाहरू सचित्र रहेका छन् । यो पुस्तक पनि शिवकुमार श्रेष्ठ र शुभ मुकारुको पूर्व उल्लिखित पुस्तकहरू जस्तै अध्ययनको रूपमा आएको भने होइन । तर तिनले यस अध्ययन सम्पादन गर्नका लागि मूलवाटोको काम गरेका छन्, अध्येयताका लागि ।

अर्थात् उपर्युक्त साहित्यहरूको समीक्षाले यस ‘मुन्धुमी अवस्थलहरूको अध्ययन’मा ती अवस्थलहरूको खोजी, पहिचान र अवस्था थाहा पाउनका लागि सहयोगी भूमिका खेलेका छन् ।

२.३.२ तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रस्तुती विधि

तारामणि राई र भोगीराज चाम्लिङ (२०७४) ले “किरात स्थाननाम प्रागऐतिहासिक एवम् भाषिक अध्ययन” गरेका छन् । यस अध्ययनमा विभिन्न किरात समुदायको भाषामा रहेको स्थाननामको अध्ययन गर्ने क्रममा लिम्बु भाषामा रहेका स्थान नामहरू (पे. ६५-७२) उल्लेख गर्नुका साथै स्थाननाम वर्गीकरण र विश्लेषण गर्ने क्रममा खसकरण भएका लिम्बु स्थान नाम (पे. १०५-१११) प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा ‘मुन्धुम (मुन्धुम) र स्थाननाम’को पृथक शीर्षक दिएर चर्चा गरिएको भए पनि मूलतः किरात राईहरूमा पनि चाम्लिङ राईको मिथकमा यो खण्ड बढी केन्द्रित भएको प्रतीत हुन्छ । यस अध्ययनमा अनुसरण गरिएको तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रस्तुतीकरणमा ‘विषयवस्तु (content analysis) गुणात्मक (qualitative)’ विधि यो अध्ययनका लागि सहयोगी रहेको छ ।

यसरी नै नोवल किशोर राई र नेत्रमणि ढुमी राई (२०७४) ले “इलामका लाप्चा जाति र स्थाननाम” अध्ययन गरेका छन् । लाप्चा स्थाननामहरूको बारेमा अध्ययन गर्दा अनुसरण गरिएको तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रस्तुतीकरणमा ‘गुणात्मक (qualitative) विधिबाट विषयगत अध्ययन विषयवस्तु (content analysis)’ गर्ने विधि साथै नामिक शब्द निर्माणको विन्यास गर्न प्रयोग भएको प्रारूप यो अध्ययनका लागि सहयोगी रहेको छ ।

उपर्युक्त साहित्यहरूको समीक्षाले यस 'मुन्धुमी अवस्थलहरूको अध्ययन' गर्दा सङ्कलित तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण गर्नका लागि सहयोगी भूमिका खेलेका छन् ।

२.४ अध्ययनको अवधारणात्मक/सैद्धान्तिक प्रारूप (Conceptual/Theoretical framework)

अध्ययनको पूर्व साहित्यको समीक्षा पछि सूचना सङ्कलनका लागि चाहिने साधनहरू जस्तै व्यक्तिगत र समूहगत छलफलका लागि चेक लिस्टको तयारी गरिएको थियो । यसै क्रममा उद्देश्यपरक किसिमले छनौट गरिएका अध्ययन क्षेत्रहरूको तालिका तयार गरिएको थियो । अध्ययन क्षेत्र अनुसार स्थानीय अध्ययन सहयोगी स्थानीय स्तरमा नै छनौट गरी अध्ययन क्षेत्रमा अध्ययनकर्ता गई तत तत स्थानका स्रोत व्यक्तिहरूबाट सूचना सङ्कलन गरियो । यस क्रममा अध्ययन गरिएका मुन्धुमी अवस्थल सम्बन्धी सहभागितामूलक अवलोकन समेत अध्ययन कर्ताले गरेको थियो । स्रोत व्यक्तिबाट मौखिक रूपमा सूचना सङ्कलन गरिएको छ भने अध्ययन स्थलहरूको तस्वीर (स्थिर) लिइएको छ ।

यसरी सङ्कलन गरिएको सूचना वा तथ्याङ्क काउपापा सिद्धान्त, डिलिडकिड, रिलिडकिड र लिडकिड सिद्धान्तका साथै प्रयोगिक साहित्य समीक्षामा उल्लेख भएका सिद्धान्तहरूलाई आधार मानी विश्लेषण गरिएको छ । सूचना विश्लेषणका क्रममा आइएलओ १६९, आदिवासी अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्र, नेपाल सरकारको प्राचीन स्मारक संरक्षण एन २०१३ आदि समेतलाई ध्यानमा राखिएको छ । यिनै आधारमा अध्ययन प्रतिवेदन तयार गरी प्राप्त सुभाबको आधारमा अन्तिम प्रतिवेदन तयार गरिएको छ ।

अध्याय तीन

अध्ययन विधि

३.१ अध्ययन क्षेत्रको छनौट

याक्थुङहरूको आदिम कालदेखिको विशेष बसोबास रहेको र तिनै याक्थुङ जातिको मुन्धुमसँग सम्बन्धित अवस्थलहरू रहेका कोसी पूर्वको याक्थुङ लाजे? लिम्बुवानका फेदाप थुम, छथर थुम, चौबिस (मिकलुक) थुम र जलहारा बेलहारा थुम (कोसी अञ्चलका धनकुटा र तेह्रथुम जिल्लाहरू) अध्ययन क्षेत्रको रूपमा लिइएको छ ।

३.२ तथ्याङ्क स्रोत

विषय सम्बन्धी पूर्व जानकारी लिनका लागि विषयसँग सम्बन्धित प्रकाशित पुस्तक, पत्रपत्रिका, जर्नल, म्यागेजिन, अनुसन्धान कृति लिइएका छन् । तथ्याङ्कको स्रोत यथार्थ मुन्धुमी अवस्थलहरू र त्यसबारेमा जानकारी राख्ने स्रोत व्यक्तिहरू रहेका छन् ।

३.३ तथ्याङ्क सङ्कलन : साधन र विधि

अध्ययनको उद्देश्य (क) “मुन्धुमसँग सम्बन्धित अवस्थलहरूको खोज एवम् पहिचान” सम्बन्धी माध्यमिक स्रोतबाट अध्ययन गरिएका मुन्धुमी अवस्थलहरूको खोज र पहिचान गर्नुपर्ने विवरण प्राप्त भए पछि अध्ययनकर्ता सम्बन्धित स्थानमा पुगी अवलोकन गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरेको थियो । उद्देश्य (ख) “मुन्धुमी अवस्थलहरूको अवस्था” बारेमा जस्तै सुरक्षित रहे नरहेको, कसको स्वामित्वमा रहेको जग्गामा त्यो मुन्धुमी अवस्थल रहेको छ, दीर्घकालीन रूपमा संक्षण गर्नका लागि गर्न सकिने सम्भावित उपाय के हुन सक्छ जस्ता विषयहरू स्थानीय स्रोत व्यक्तिहरू (अनुसूचि १) लाई प्रश्नावली (अनुसूचि २) सोधेर तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ ।

तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि स्रोत व्यक्तिहरूसँग अन्तरवार्ता र छलफल गर्नका लागि चेक लिस्ट तयार गरिएको थियो । त्यसको आधारमा छलफल वा अन्तरवार्ताबाट प्राप्त गरिएको तथ्याङ्क श्रव्य रेकर्डिङ साधन प्रयोग गरी सङ्कलन गरिएको छ । अवलोकन गरिएका मुन्धुमी अवस्थलहरूको स्थिर तस्वीर खिचिएको छ ।

३.४ तथ्याङ्क/सूचना विश्लेषण विधि

तथ्याङ्क/सूचनाको विश्लेषण गर्दा पूर्व उल्लिखित सिद्धान्तलाई मध्यनजर गर्दै आवश्यकता अनुसार विषय वस्तु विश्लेषण, गुणात्मक (qualitative) एवम् वर्णनात्मक (descriptive) विधि अपनाइएको छ। यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य मुन्धुमी अवस्थलहरूको अवस्था पत्ता लगाउनु रहेकाले अथार्थपरक वर्णनात्मक (factual descriptive) विधि अपनाई प्रतिवेदन तयार गरिएको छ।

अध्याय चार

तथ्याङ्क विश्लेषण, व्याख्या, प्रस्तुति र छलफल

४.१ फेदाप थुमका मुन्धुमी अवस्थल, माङ्गेन्ना यक/लुङधुङ, ऐतिहासिक यक/गढी, प्राकृतिक स्थलहरू

४.१.१ मेयडलुङ

मेयडलुङ	
मेयड	लुङ
विरालो	ढुङ्गो/शिला
विराले ढुङ्गो	

Figure 1 मेयडलुङ माड

यफेदापे याक्थुड भाषिकामा मेयड भन्नाले विरालो र लुड भन्नाले ढुङ्गो भन्ने बुझिन्छ। येयडलुड अर्थात् विराले ढुङ्गो नामले नै तेह्रथुम सदरमुखामको नाम पनि रहन गएको छ। यो मेयडलुड अपभ्रंश भएर म्याडलुड हुन गएको छ।

Figure 2 मेयङ्लुङ्ग माड थान

तेह्रथुम सदरमुकाम बाटो बीचमा मेयङ्लुङ्ग माडको एउटा थान बारेर राखिएको। यसरी नै टुडिखेल नजिकै रहेको मुख्य मेयङ्लुङ्ग बजारमा मेयङ्लुङ्ग माडको अर्को थान छ। मेयङ्लुङ्ग माडको बारेमा प्रशस्तै लोककथाहरू प्रकाशनमा आएका छन्। ती मध्ये २०२९ सालमा पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले प्रकाशित गरेको कक्षा ९ नेपाली पुस्तक 'महेन्द्रमाला'मा प्रकाशित मेयङ्लुङ्ग माडको लोककथा जस्ताको तस्तै यस प्रकार रहेको छ जसको शीर्षक 'म्याङ् लुङ' राखिएको थियो :

उहिल्यै उहिल्यै, हाम्रा बाजेका बाजेका पनि बाजेका ... कति पुस्ता पो हो, का पालामा ढाक्रेहरू मंशीर पुसको दाइँ सकिएपछि मुग्लान हुँदो नून खेप्न जाने गर्थे। त्यस वर्ष पनि अरू वर्ष कै जस्तो मंशीरे दाइँ सकिएपछि उनीहरू नून खेप्न गए। धेरै दिन लगाएर नून

खेपी ल्याउने तीन जना ढाक्रेहरू एक दिन तेहथुम ओर्ले । थला डाँडाको खुर्खुट्टे ओढारमा भारीतारी बिसाएर उनीहरू एउटा रुखमुनि खानपिन गर्न भनी बसे ।

Figure 3 मेयडलुड स्तम्भ

खानपिन गर्ने चाँजो गर्नुभन्दा अघि केही बेर सुस्ताएर गफसफ गरे । अनि खाने चाँजो मिलाउन चुलाको तरखर गर्न थाले । तीन जना तीनतिर गए । तीनवटा ढुङ्गो खोजी ल्याए र तीनमुखे चुलो बनाए । दुई जनाले गहिरी पनेराबाट बाँसको ढुङ्गोमा पानी ल्याए । एउटाले केराको भुरोमा चकमकले आगो पार्यो । यसरी चुलो-चम्को गरी आगो सल्काएर ढिँडो पकाउन पानी बसाले । तर पानी अलि अलि तातेर बाफ छुट्ता छुट्ता ती चम्का

लाएका तीन ढुङ्गाहरूमा एउटा चुच्चे ढुङ्गो काम्न थाल्यो । के भो भनेर तीनै जना अचम्म मान्न थाले । तर ढुङ्गो भन भन काम्न थाल्यो ।

बिचारा ढाक्रेहरू भोक लागेर आलसतालस परेका थिए । यसरी चम्काको ढुङ्गो हल्लिएर ढिँडो पकाउन नपाउँदा तीन जनामध्ये एउटालाई धेरै भोक चल्यो र दश धानी फलामको आफ्नो खुकुरीले त्यस ढुङ्गामा बजायो । खुकुरीको चोट पर्नासाथ एउटा आश्चर्य भएछ । त्यस ढुङ्गाको चोट लागेको ठाउँबाट रगत पो बग्न थालेछ । त्यो देखेर ढाक्रेहरूको सातोपुत्लो उडेछ । उनीहरू डरले हल्लाखल्ला मचाउन लागेछन् ।

यी ढाक्रेहरूले मच्चाएको हल्लाले वल्लापल्ला गाउँका लिम्बुहरू चनाखा भए । उनीहरू हातमा राँको लिएर के हो, भनेर बुझ्न हल्ला मच्चाउँदै आए । त्यो देखेर भन भन डरले गर्दा ढाक्रेहरू भागेछन् ।

लिम्बुहरू ढाक्रेहरूले भात पकाएको ठाउँमा आएर हेर्छन् त ढाक्रेहरू भागिसकेछन् । तर त्यहाँ एउटा म्याङ्लुङ् (ढुङ्गाको बिरालो) म्याउँ म्याउँ गर्दै घुमिरहेको रहेछ । यो देखेर लिम्बुहरूले कोकोहोलो हाले, “लौ हामी देवी प्रत्यक्ष भैछन् । ढाक्रेहरूले उनलाई पक्कै पनि जगाएछन् । लौ ती ढाक्रेहरूलाई खोज ।”

यसरी हल्लीखल्ली गर्दै गाउँलेहरूले ती ढाक्रेहरूलाई खोज्न थाले । खुकुरी हान्ने ढाक्रेचाहिं भागेर बेपत्ता भएछ, तर अरू दुई ढाक्रेहरू त्यहीं ओढारमा घुत्रुक्क परेर बसिरहेका भेटिए । उनीहरूलाई भेटेपछि गाउँलेहरूले रिसाएर उनीहरूसँग सबै कुरा बक्न लगाए । उनीहरूले पनि भएभरका सबै कुरा यथार्थ बकिदिएछन् ।

सबै कुरा सुनेर गाउँलेहरू ती ढाक्रेहरूसँग निकै रिसाए । त्यस दिन ती दुबैलाई चौखुर्याएर त्यसै बनमा लडाइदिए र भोलिपल्ट दुबैलाई तमोर खोलामा बगाइदिए ।

थाला डाँडामा यसरी देवी जागेको कुरा सुनेर छ थुम, तेह्रथुम चारै खुट्का मानिसहरू आउन थाले । तेह्रथुम र आसपासका राजाहरू पनि घोडा चढेर त्यो म्याङ्लुङ्लाई हेर्न आउन थाले । केही दिन त्यस ठाउँमा एउटा भारि मेला नै चल्यो । केटाकेटीहरू म्याङ्लुङ्

भैँ म्याउँ म्याउँ गर्दै रमाएर खेलत थाले । त्यसै ठाउँमा म्याङ्लुङ्को भारि पूजा चलन थाल्यो ।

एक रात एक्कासी त्यस गाउँका एक जना बृद्धलाई सपना भएछ । सपनामा देवी (म्याङ्लुङ्) ले “मलाई तमासा बनाएर नराख । मलाई गाउँमा लगी एउटा थान्को लगाई राख ।”

यो सपना पाएपछि बूढा लिम्बुले सबैलाई यो कुरा भने । “हो त नि” भनेर वरिपरिका गाउँले सबै मिली म्याङ्लुङ्लाई डोलीमा राखी गाजाबाजासहित जात्रा गर्दै थला डाँडाबाट गाउँमा लगेछन् र गाउँको बीचको पीपलको रुखमा चारैतिर बार वारेर छोपिदिएछन् । म्याङ्लुङ् ल्याएको डोली र त्यसको डाँडी पनि त्यसै पीपलको रुखमा रोपिदिएछन् ।

रातभर त त्यसै भयो, भोलिपल्ट बिहान गाउँका बूढापाकाले पीपलको रुखमा गई हेर्दा त अचम्म पो देखेछन् । अर्थात् म्याङ्लुङ् जस्ताको तस्तै ढुङ्गाको मूर्ति बनेर त्यस पीपलको रुखमा टाँसिएर बसेको रहेछ (पे. ९-१२) ।

अहिले सिंहदेवी भनेर खस आर्यहरूले भन्ने गरेको मेयङ् पदस्थापन गरिएको मेयङ् लुङ् माङ्को थान नामको आधारमा अभैँ विवादित अवस्थामा रहेको छ । तेजमान कन्दङ्वाको अगुवाइमा किरात याक्थुङ् चुम्लुङ् तेह्रथुमले मेयङ्को अर्धकदको मूर्ति राखिए पनि त्यसको मुनि नेपाल आर्मीले “सिंहवाहिनी मन्दिर” भनी लेखी राखेको छ । त्यसको संरक्षणको बहानामा सिंहवाहिनी नाम कै संस्था पनि तेह्रथुम जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता भएको जानकारी प्राप्त भएको छ ।

मेयङ्लुङ्को बस पार्कमा मेयङ्लुङ्को स्तम्भ राखिएको छ ।

४.१.२ लुङनामफुङ

लुङनामफुङ		
लुङ	नाम	फुङ
ढुङ्गो	बासना	फूल
फूलजस्तो बासना आउने ढुङ्गो		

लुङ + नाम + फुङ तिन याकथुङ शब्दहरू समास भएर लुङनामफुङ शब्द बनेको हो । यसको अर्थ फूलको जस्तो बासना आउने ढुङ्गा हुन आउँछ ।

Figure 4 लुङनामफुङ रहेको स्थान

साप्ला पाटी गाउँको तेर्सो बाटोमा रहेको भनिएको लुङनाम फुङ अहिले अस्तित्वमा छैन । किंवदन्ति अनुसार त्यसक्षेत्रमा रहेको ढुङ्गामा हतियार उद्याउँदा ढुङ्गाबाट फूलको जस्तो बासना आउँथ्यो रे । यही ढुङ्गाको नामको आधारमा यस ठाउँको नाम लुङनाम फुङ रहयो रे । लुङनाम फुङ भनिएको क्षेत्रमा ४ वटा पानी कुवा र एउटा पाटी थियो रे । त्यहाँ दोचा लगाउने जिम्बु अन्नसँग साट्नेहरू बास बस्ने गर्थे रे । त्यस पाटी र कुवा क्षेत्रमा रहेको ढुङ्गा बाटो मुनि घर बनाएका सुक्वाबा थरीका व्यक्तिले सबै लगे रे । २०१५ सालको आम निर्वाचनमा निर्वाचित सांसद काजीमान तुम्बाहाम्फेका छोरा कृष्णमान तुम्बाहाम्फेको भनाइ अनुसार उहाँको आमाले त्यस बाटोमा हात्ती हिँडेको कथा सुनाउनु हुन्थ्यो । हात्तीले सियो खान्छ कि भनेर केरामा सियो राखेर दिँदा खाएन रे ।

Figure 5 साप्लालुङ पाटी

यस ठाउँको करिब २०० मिटर पर बाटोमुनि रहेको घरमा २०११ र २०१२ साल उल्लेख भएको साप्लालुङ सिलालेख आँगनको छेउमा राखेर लुगा धुने गरेको पाइयो । यही घरको पर गहिरोमा अर्को पाटी रहेको छ । त्यस पाटीको दक्षिणी मोहडाको पश्चिमी पर्खालको आडमा ठुला ठुला २

वटा साप्लालुड (एउटा ठाडो र अर्को घोट्टो लडेको) पाइयो । यी साप्लालुडहरू दाउराका रासले छोपेको हुनाले हेर्न पढ्न सकिएन । यसको २००/३०० मिटर तल रानीपोखरी आधारभूत स्कुल रहेको छ । कतिपयले यही पाटीको आधारमा यस ठाउँको नाम पाटी गाउँ रहेको भन्ने गरेको पनि पाइयो ।

४.१.३ मूर्तिधारा

Figure 6 मूर्तिधारामा रहेको काठमा कुँदिएको हात्ती माथि सवार माउते, राजा र रानीको मूर्ति

मूर्तिधारा पूर्वी छेउमा एउटा सानो पोखरी छ । त्यस पोखरीमा एउटै काठमा बनाइएको हात्तीमाथि ३ जना (माउते, राजा, रानी) रहेको ढुङ्गामाथि राखिएको काठको मूर्ति रहेको छ । यो निकै जीर्ण

अवस्थामा रहेको छ । यसको संरक्षण गर्ने काम आरम्भ भइ केही निर्माणका काम विशेष गरी पोखरी बार्ने काम भएको छ । यो मूर्ति सामुदायिक बनमा रहेको छ ।

अवकास प्राप्त शिक्षक कृष्णमान तुम्बाहाम्फे, इतिहासकार बलदेव तुम्बाहाम्फे, तेहथुम चुम्लुङ सचिव तेजमान कन्दड्वा र अध्येता समेतले यस ठाउँको सामूहिक अवलोकन गरिएको थियो । उहाँहरूले यसलाई मूर्तिधारा नै भनेर चिनाउनु भएको थियो । तर लिलाबहादुर तुम्बाहाडफेले 'सातरेनुहाड तुम्बाहाडफे वंशावली र फेदाप लिम्बुवान' पुस्तकमा 'पाटी गाउँको रानीपोखरी' भनी लेखेका छन् । स्थानीयबासी समेतले मूर्तिधारा भनी आएको उक्त ठाउँलाई इतिहासकार बलदेव तुम्बाहाम्फेले उक्त ठाउँको नाम मूर्तिधारा नै रहेको बताएका छन् । लिलाबहादुर तुम्बाहाम्फेले उक्त मूर्तिमा रहेका तिनजनाको मूर्तिमा राजा, रानी र राजकुमार (२०६३: १३५) भनी लेख्नु भएको कुरामा पनि इतिहासकार बलदेव तुम्बाहाम्फेले हात्तीको मूर्तिमाथि भएका तिनजना मध्ये सबैभन्दा अगाडि बस्ने माहुते, दोस्रोमा बस्ने राजा र तेस्रोमा बस्ने रानी भएको कुरा बताएका छन् ।

काजीमान कन्दडवा लिखित कन्दडवा वंशावली दोस्रो संस्करणमा "बुद्धिकर्णको हात्ती राम्रो छ अरे । हात्ती माहुतेलाई केही रूपैयाँ कबोल गरी चोरी ल्याउन पठाउ... (२०५६: ६९)" भनी श्री ५ प्रतापसिंह शासले आफ्ना सेना नायकहरू अभिमान सिंहलगायतलाई लेखेको पत्रको उल्लेख भएको बेहोरा छ । यसबाट पनि बुद्धिकर्ण रायले चढ्ने गरेको नाम चलेको त्यो हात्ती र राजकाजमा प्रभाव राख्ने माहुते उनी अधिका विजयपुरका राजा कामदत्त सेनकै हात्ती र माहुते भएकाले मूर्तिधारामा कामदत्त सेनकी रानी थाडसामाले राख्न लगाएको मूर्तिमा रहेको हात्ती र माहुते उही नै हुनसक्ने इतिहासकार बलदेव तुम्बाहाम्फेको कुरालाई पुट दिन्छ ।

यसबारेमा इमानसिंह चेम्जोडले 'किरातकालीन विजयपुरको संक्षिप्त इतिहास'मा यसरी उल्लेख गरेका छन्, "उन (कामदत्त सेन)ले अठार थुमको आडबोहाड रायको वंशमध्ये मुहाडकेप राजाकी बहिनी थाडसामा रायसँग विवाह गरी पहाडी किरात वंशसित नजिकको नाता सम्बन्ध जोडे" (२०५९, पे. ६०) ।

४.१.४ हाडमा वारक

Figure 7 हाडमा वारक

स्थानीय इतिहासका जानकार बलदेव तुम्बाङफेका अनुसार कामदत्त सेनले (वि.सं. १८१८ - १८२६) आडबुहाड चेली थाडसामालाई कान्छी रानीका रूपमा विवाह गरेका थिए । उनी माइती ओहर दोहर गर्दा पानी खानका लागि समस्या भएकाले यहाँ पोखरी बनाउन रानीले अनुरोध गरे अनुसार पोखरी बनाइएको भनिन्छ । यो पोखरी वि.सं. १८२५/२६ तिर बनाइएको हो । यो वारक या पोखरी निकै अस्तव्यस्त छ । यो व्यक्तिहरूको खेतको माभ्रमा रहे पनि सार्वजनिक स्थलको रूपमा रहेको छ ।

यस कुरालाई पुष्टि गर्ने वर्णन चेम्जोडले यसरी गरेका छन् :

पहाडको आठराई थुमको हाडपाड गाउँमा आफ्ना भदा लाहाड हाडसामहरू राजा भै बस्दा विजयपुरकी महारानी थाडसामा माइती भेट गर्न हाडपाड आउँदा तेह्रथुमको पाटी गाउँमा बास बस्नुपर्थो । त्यहाँका मानिसहरूलाई पानीको साह्रै अभाव भएको थाहा पाई महारानी थाडसामाले महाराजाधिराज कामदत्त सेनको अनुमति मागी महिना दिन त्यहाँ बसी त्यहाँ एउटा ईनार बनाई पानीको बन्दोबस्त गरिदिइन् । त्यस दिनदेखि त्यो ईनारको नाम रानीपोखरी भयो जसको भग्नावशेष अझसम्म छ (२०५९, पे. ६४) ।

यी कुराबाट कामदत्तसेनकी कान्छी रानी थाडसामा आडबुहाडमाले मूर्तिधारामा राजा र आफ्नो मूर्ति स्थापना गर्नुका साथै त्यसदेखि करिब ५०० मिटर तल यो पोखरी निर्माण गर्न लगाइन् भन्न सकिन्छ ।

४.१.५ तुम्बाड यक

Figure 8 तुम्बाड/तुम्बा यक

तुम्बाड यक स्थानीय स्तरमा तुम्बा यक अर्थात् सबैभन्दा पुरानो गढीका रूपमा पनि चिनिने रहेछ । यसको व्यख्यामा निकै अन्योलता पाइन्छ । तुम्बाड यकमा केही ढुङ्गाहरू ठडिएका छन् । दक्षिणी भागमा रहेको चप्लेटी ढुङ्गोको केही भाग फुटेर बाँकी भाषा मात्र रहेको छ । त्यसको क्षेत्र निकै ठुलो रहेको कुरा त्यसको पश्चिमतिर लुम्फुडवा थरीको जग्गा क्षेत्रमा गाडिएको स्तम्भले बताउँछ । यो ठाउँको पश्चिमी भागमा लुम्फुडवा, बीचमा हुक्पा चडवाड र पूर्वी पाटामा कुरुम्बाडलाई बराबर जग्गा अंशको रूपमा एउटै गरा बाँडिएको अझै पनि रहेको छ । तुम्बाड यक तुम्मा तेन अर्थात् भेटघाट हुने ठाउँ, हात्ती बान्ने ढुङ्गा, सेम्मा तेन् अर्थात् छुटिने स्थान विशेषको रूपमा ढुङ्गो गाडिएको ठाउँ नै अहिले तुम्बाड यक हो ।

४.१.६ माक्यु लुड

Figure 9 कुरुम्बाड याक्युड जातिको थामालुड भनी विश्वास गरिएको माक्युलुड

पूर्ण बहादुर हुक्मा चडवाड (८५) ले माक्यु लुड (भालु ढुङ्गा) कुरुम्बाडहरूको थाम्बुड या थामालुड अर्थात् माङ्गेन्ना यक भएको बताए । यो माक्यु लुडमा माड थान पनि छ । यही माड थानको पश्चिमी गारो हुँदै कुरुम्बाड थरी याक्युडहरूको अंश बारीको सिमाना लागेको छ ।

४.१.७ मेन्छ्यायेप् थेंगु

मेन्छ्यायेप् थेंगु		
मेन्छ्या	येप्	थेंगु
तरुनी	उभिएको	डाँडो/शिखर
तरुनी उभिएको डाँडो/शिखर		

लिम्बू भाषामा रहेको मेन्छ्यायेप् थेंगु भन्नाले तरुनी उभिएको डाँडो वा शिखर भन्ने अर्थ लाग्छ ।

Figure 10 मेन्छ्यायेमको थाप्लोमा सत्यहाडम पन्थीले बनाएको साङ्भे

मेन्छ्यायेप् पदावलीलाई मेन्छ्यायेम्को रूपमा पनि लोकमा उच्चारण गरिन्छ । मेन्छ्यायेप् वा मेन्छ्यायेम्को प्रसङ्ग तड्सिड तक्मा मुन्धुमसँग जोडिन आउँछ । यसबारेमा वैरागी काइँलाले यसरी चर्चा गरेका छन् :

लम्बूजातिको तीनराते तड्सिड मुन्धुम् (तड्सिड तक्मा मुन्धुम्) को अनुष्ठान गायन गरिँदा मेन्छ्यायेम (तरुनी उभेको डाँडा) को सुन्दर वर्णन् आउँछ । यसरी मुन्धुम् तड्सिड मुन्धुम्को गायन गरिँदा मेन्छ्यायेम डाँडामा कथा पुगेपछि गायन-वाचन स्थगित गरिन्छ । परापूर्व कालमा तन्देरी र तरुनीहरू, किशोर-किशोरी आआफ्ना प्रिय संगी-साथीहरूसँग यहाँ भेला भएर बैस र जोवन खेलाउँन वा हास्ने-खेल्ने, शक्ति र शौर्यका लागि छेलो हान्ने यो मनोरम तरुनीहरू उभेको डाँडा अथवा यौवनको पवित्र पहाडमाथि विश्राम गर्दै जाँड-पानी खाँदै मुन्धुम्को अमर गायक केवाफूड्बाले परापूर्व कालमा थालनी गरेको गायन परम्परालाई निरन्तरता दिँदै हाःक्पारे लयमा रमाइला गीतहरू आज पनि कुलिँदै साम्बा र येबाहरूले गाउँछन् । विश्रामपछि मेन्छ्यायेम डाँडाको समथरिलो भूमिमा परिवारभित्रका विशेषतः किशोरीहरूका लागि शारीरिक सुगठन, दीर्घायु, सुस्वास्थ्य, शक्ति र शौर्य, बौद्धिक

तथा मानसिक क्षमता अभिवृद्धि र सदा उँचो शिर राख्नका लागि फुड्वा चाःड्मा (फूल भरिलो हुने गरी फुलाउने) अनुष्ठान गरिन्छ (२०५९, पे. ८१-८५) ।

Figure 11 मेन्छ्यायमको थाप्लोमा सत्यहाड्मा पन्थीले बनाएको यज्ञकुण्ड

भगिराज इडनामले मेन्छ्यायेम् थेंगुका बारेमा लेख्छन् :

तड्सिड तक्मा मुन्धुममा साम्बा, येबाहरूले तमोर खोलाबाट मुन्धुम उठान गर्दै उकालो लाग्दछन् । मेन्छ्यायेम् थेंगु पड्जिरी पड्वादेन् आइपुगिन्छ जहाँ बालबालिकाको जोखाना हेरिन्छ । मुन्धुममा साम्बा येबाहरूले विश्राम लिन्छन् । आफ्नो उपकार राम्रो गरिदिनु भनी उपकारीले आफ्नै हातले खाजा खुवाउँछन् । ... अर्को मिथक अनुसार एक धर्मात्मा याक्थुडले त्यहाँ बाह्रजना सुन्दरी याक्थुडमा केटीहरू आफ्नो जातीय भेषभूषामा धान नाचिरहेको देखे रे । त्यसपछि कहिल्यै देखिएनन् रे (२०७२, पे. १६-१७) ।

यस प्रकारको मुन्धुमी महत्व बोकेको मेन्छ्यायेम् थेंगु या कोक्मा तेहथुम जिल्लाको मेन्छ्यायेम गाउँ पालिका, ताप्लेजुड जिल्लाको मैयाखोला गाउँ पालिका र सङ्खुवासभाको चैनपुर

नगरपालिकाको सिमानामा रहेको छ, मेन्छ्यायेम थेगु । यसलाई मेन्छ्यायेप थेगु (तरुनी उभिएको डाँडो) पनि भनिन्छ । मेन्छ्यायेम थेगुमा पुग्ने बित्तिकै देब्रेतिर २०६१ साल तिर लक्ष्मी सेर्माको अगुवाइमा ढुङ्गाले बनाइएको सत्यहाडमा पन्थीको हाडसाम थैबाको सानो मुजो?लुङको नमुना छ । त्यसको पश्चिम उत्तर मास्तिर त्यो ढुङ्गाको मुजो?लुङ भन्दा अलि कम उचाइको भूँमा सिमेन्टले बनाइएको स्थायी ठुलो मुजो?लुङ छ । त्यसको पश्चिमतिर अलि पतिर यज्ञ कुण्ड बनाइएको छ । त्यसको उत्तरतिर ३ वटा ढुङ्गा गाडिएको थान छ । त्यस थानको पश्चिमतिर लहरै सत्यहाडमाहरूको येपलिङहरू र विभिन्न थानहरू रहेका छन् । करिब ७ मिटर हाराहारीको चौडाइ भएको मेन्छ्यायेम थेगुको उक्त ठाउँ पूरै सत्यहाडमाहरूको पूजा थानले ढाकेको छ । पूर्वी भाग र प्रवेश गर्ने उकालो बाटोको आसपासमा बुद्ध धर्मीहरूको ध्वजापताकाहरू टाँगिएका छन् । सबैभन्दा पूर्वी भागमा भ्यु टावर छ जुन तेह्रथुमको पाटोमा पर्दछ । यसको दक्षिणी भाग भत्काइ ढुङ्गा निकालेर तहसनहस बनाइएको छ । यस मेन्छ्यायेम डाँडोको लम्बाइ करिब २०० देखि २५० मिटर सम्मको हुँदो हो ।

यो स्थान मुन्धुम अनुसार याक्थुङमाहरूको चोत्लुङ हो । तर यसको प्राकृतिक अवस्था करिब समाप्त भएको अवस्था छ ।

४.१.८ पक्लुङ

पक्लुङ	
पक्	लुङ
छेलो	ढुङ्गा/शिला
छेलो ढुङ्गा	

पक्लुङ अर्थात् छेलो ढुङ्गा पदावली सुन्दा सामान्य जस्तो लाग्दछ । तर, याक्थुङ मुन्धुम विशेषगरी सृष्टि मुन्धुमका आउने यस पक्लुङको मुन्धुम विशेष महत्वका रहेको छ ।

धार्मिक महत्व भएको पक्लुङ लेप्मा या छेलो हान्ने खेलको उत्पत्तिका बारेमा लिम्बूजातिको तङ्सिङ् मुन्धुमअन्तर्गतको सृष्टिवर्णनमा विस्तृत वर्णन आउने गर्दछ। त्यस मिथकलाई वैरागी काङ्गलाले यसरी वर्णन गरेका छन् :

उहिले मानिसको सृष्टि गर्न खटिएका पोरोक्मी यम्भामिबा देवतालाई विश्व ब्रह्माण्डको सृष्टि गरेपछि नाङ्गो र उदाङ्गो धरती मन परेन। भगवान् तागेरा निङ्वाभुमाबाट पाएको अर्ती-उपदेशअनुसार पृथ्वीलाई सुन्दर तुल्याउन चीन-भोट (उत्तर दिशा) र चारैदिशा डुल्दै वनस्पति र रुखपातको बीउ-बिजन खोजेर काँधका दुवैतिर छड्के भिरेको सुनाखरीको जाबेभरि ल्याएछन्।

Figure 12 मेन्छ्यायेमको दक्षिण पश्चिम घाममा रहेको पक्लुङ

त्यसपछि पृथ्वीमा सर्वत्र छरपोख गरेछन् तर दिन, महिना, वर्ष बित्दा पनि नउम्रेकाले दुःखित पोरोक्मी यम्भामिबाको आँखाबाट भरेका आँसुको बलिन्द्र धाराले भिजेका केही बीउ-बिजन भने उम्रिए छन्। तिनमा सिस्नुको बोटलाई सृष्टिको पहिलो पोथ्रा-रूख भनेर मानिन्छ।

छरेको बीउ नउम्रिएको चर्को घामले खडेरी परेकाले रहेछ भनी बुभेपछि बुद्धि-विवेकशून्य पोरोक्मी यम्फामिबाले तागेरा निड्वाफुमाकोमा विन्ती चढाएछन् । दया-मायाको मूर्ति तागेरा निड्वाफुमाको पाउको बूढी औँला सिरानी बनाई सुतेका पोरोक्मी यम्फामिबाले सपनामा दीव्य-ज्ञान र अर्ति-उपदेश पाएछन् । भगवानको दीव्य-ज्ञान र अति-उपदेशअनुरूप उत्तरदिशाको सिफाक्जङ्ग तिगेन्जङ्गमा पुगेर त्यहाँका आदिम मानव जाति खाम्बोड्वा लुड्बोड्वाहरूसँग बज्रभैँ कठोर, नफुट्ने ढुङ्गा छेलो हान्नका लागि मागेछन् । सिफाक्जङ्ग (फाकसेरा) तिगेनजङ्गको डाँडाको मैदानमा खेली हिँड्ने, उफ्री हिँड्ने तिनीहरू सारै वामपुङ्का र साना गाँठीका हुनाले बाखाको बर्कोलाले नै भारी पुग्थ्यो तिनलाई त । तिनीहरू त बावरीको फूलको बोटमा मात्र चढी हिँड्ने, खोर्सानीको बोटमा पनि झटारो हान्नपर्ने, सिस्नुको फेदमा खोजी खाई हिँड्थे । पानी पर्दा बाँसको पातमा ओत लाग्थे तथा उन्चूको डाँठको दाउरा मात्र ढाल्न सक्ने डालका थिए तिनीहरू । छेलो हान्ने ढुङ्गा माग्दा ती खाम्जिरी खाम्बोड्वा लुङ्जिरी लुड्बोड्वा मान्छेहरूले घाम, तारा र जूनहरूलाई पञ्चभलाद्मी राखेर “साँध नकटाएमा हान्नेको शिर ढल्ने तथा छेलोढुङ्ग चोईँटिएमा परन्तुमा मानिस जातिलाई पिर्ने अनेक देव-देवता र ग्रहदशाहरू उत्पन्न हुने” जस्ता ज्यानको वाचा आदि गराइकन मात्र दिए (२०५९, पे. ८१-८५) ।

भगिराज इडनाम पक्लुडबारेमा यसरी चर्चा गर्दछन् :

पृथ्वी तलमा ८/९ वर्ष पानी नपर्दा लगाएको अन्नबाली बिउविजन बोटविरुवा मरी मानव वस्तीमा हाहाकार भयो । यस्तो अवस्थाबाट बच्न निड्वाफूको आज्ञाबमोजिम पोरोक्मी यम्भामीले खाम्बोड्वा लुड्बोड्वासँग पक्लुड मागी कडकडलुडमा जोडले हान्दा बादलको उत्पत्ति भई बादलले सूर्य ढाकी वर्षा भयो र रुख विरुवा अन्न फलफूल राम्रो हुँदा मानव जाति भोकमरीबाट बचे । मुन्धुम अनुसार पोरोक्मी यम्भामीले पक्लुड इवाहराबाट कडकडलुड (कञ्चनजङ्घा) मा हानेका हुन् । इवा हरा एउटै भेग भए पनि तेह्रथुम जिल्लाको साविक इवा गाविस सिरिजङ्ग गढीमा ८/१० रोपनीको सम्म परेको टार छ । हरा साविक छातेढुङ्गा गाविस रहेको र तमोर नदीको नजिक होचो ठाउँमा पर्ने भएकाले

त्यहाँबाट कडकडलुड देख्न सकिन्छ । सिरिजड कडकडलुडको आमनेसामने पर्ने हुँदा सोही ठाउँबाट यम्भामीले पक्लुड हानेको विश्वास गरिन्छ (२०७२, पे. १६) ।

वर्तमानमा सङ्खुवासभा जिल्लाको चैनपुर नगरपालिका गुफापोखरीबाट ताप्लेजुड जाने मोटर बाटो मुनि पर्दछ, पक्लुड । मेन्छ्यायेम कोक्मा याक्थुडमाहरूको चोत्लुड हो भने पक्लुड याक्थुडवाहरूको चोत्लुड हो । मूल सडकको दायाँ र बायाँ दुवैतिर घडेरीका लागि जग्गा ओघट्नेहरूले गर्दा पक्लुड क्षेत्रको जग्गा सबै व्यक्तिगत नाममा दर्ता भएका छन् । पक्लुडको पूर्वी भागमा रहेको मेन्छ्यासँग विवाह गर्नका लागि बाचा बन्धन गरी थाडबेनले बोकेर ल्याउँदा ल्याउँदै भाले वासेर त्यही घोप्ट्याएको मानिने करिब ३०० मिटरजति लम्बाइमा फैलिएको ढुङ्गाहरूको मेहेरो पनि सडकले काटेर टुक्राएको छ भने यस क्षेत्रको जग्गा पनि व्यक्तिगत नाममा रहेको छ ।

४.१.९ चिजिलिड वारक

चिजिलिड वारक		
चिजि	लिड	वारक
अलिअलि	(पानी) उम्रिने	पोखरी
अलिअलि पानी उम्रिने पोखरी		

फेदापे लिम्बु भाषिकामा चिजि (अलिकति) र लिड (उम्रिने) मिलेर चिजिलिड (अलिअलि पानी उम्रिने) र वारक (पोखरी) बाट चिजिलिड पोखरी भएको पाइन्छ । यो पोखरीलाई चिजिलिड वारक भन्दाभन्दै अहिले अपभ्रंश भएर चिचिलिड पोखरी भएको हो । यो पोखरीले करिब २ रोपनी क्षेत्रफल ओगटेको छ । यो पोखरी रहेको क्षेत्र कुनै निजी जग्गा नभई वनको स्वमित्वमा रहेको छ ।

Figure 13 चिचिलिड पोखरी

तेह्रथुम जिल्ला, फेदाप गाउँपालिकाको वडा नं १ (सिम्ले), ३ (जलजले) र २ (ओयाक्जुङ्ग) को सङ्गम स्थलमा अवस्थित चिचिलिड पोखरी समुन्द्रको सतहबाट करिब १५०० मिटरको उचाइमा रहेको छ। थोक्चड अल्मो र सुन्दर डाँडामा अवस्थित अन्दाजी चौडाइ ३५ मिटर र लम्बाइ १९०-९५ मिटर (टठवहादुर पन्धाक, किरात समाचार : ६, वर्ष ६, अङ्क ७, पुस, २०५६, दमक, भापा) भएको चिचिलिडमा पोखरीलाई पवित्र पोखरीको रूपमा मानिन्छ। यो तेह्रथुम सदरमुकाम मेयङ्लुङ्गबाट करिब १० कोस टाढा रहेको छ, भने अहिले बन्दै गरेको पहाडी लोकमार्गबाट नजिकै रहेको छ।

चिचिलिड पोखरीको नामाकरण कसरी रहन गयो भन्ने सन्दर्भलाई हेर्दा परापूर्वकालमा यस क्षेत्रको आसपासमा जम्मा तीनवटा पोखरीहरू थिए। ती पोखरीहरू : कुम्बा वारक (बाबु पोखरी), कुम्मा वारक (आमा पोखरी) र कुस्सा वारक (बच्चा पोखरी) रहेको बुझिन्छ। ती पोखरीहरू मध्ये २ वटा पोखरीहरू कुम्मा वारक र कुम्बा वारक वि. सं. १८१० सालमा भत्किएर फुटेर गए तर के कारणले फुटेको हो त्यो अहिलेसम्म जानकारी छैन। अहिले अस्तित्वमा रहेको पोखरी यसबाट पनि पक्का हुन्छ यो कुस्सा वारक हो।

यो पोखरी पर्यटकीय हिसाबले अत्यन्तै प्रख्यात रहेको छ । यहाँको प्राकृतिक मनोरम दृश्य, यस ठाउँबाट देखिने कुम्भकर्ण हिमाल, नेपालकै प्रसिद्ध मुक्कुमलुङमा, गुराँसको राजधानी जलजले मिल्के तीनजुरे, मेन्छ्यायेम् कोक्मा र गुफा पोखरीको डाँडाको दृश्यले यसको सौन्दर्यलाई थप उजागर गरेको छ । अर्को तर्फ यस पोखरीको धार्मिक महत्व पनि उल्लेख्य रहेको छ ।

डिल्ली फोम्बोका अनुसार धेरै वर्ष अगाडि यस पोखरीको आसपास बस्नेहरूलाई सपनामा एउटा बृद्ध आई चिचिलिङ् पोखरीमा पूजा सधैं गरिँदै भनेर भनेपछि गाउँका सबै मिलेर यहाँका साम्बा, फेदाङ्माहरू साथमा लिएर चिचिलिङ् पोखरीमा गई पूजा गरे जुन प्रत्येक वर्ष अभै पनि पूजा गर्ने गरेको छ ।

यति धेरै धार्मिक, पर्यटकीय महत्व बोकेको पोखरीले अहिलेसम्म त्यति धेरै संरक्षण पाउन सकेको छैन । श्री प्रेम बहादुर लिम्बु (हुक्पा चोङ्बाङ्) को अध्यक्षतामा मिति २०५९ सालमा चिचिलिङ् पोखरी संरक्षण विकास समिति गठन भएको पाइन्छ तर त्यो समितिले पनि यो पोखरीको संरक्षणमा त्यति उल्लेख्य काम गरेको पाइँदैन । अहिलेको वर्तमान अवस्थामा चिचिलिङ् पोखरीलाई तारको घेराबारा गरिएको छ । तर त्यो घेराबारा पनि अहिले जिर्ण बन्दै गएको छ । त्यो पोखरीको दक्षिण पूर्वमा एउटा सानो पोखरी रहेको छ जुन त्यो पोखरीमा पानीको मुहानको स्रोत हुन सक्छ । तर त्यो पोखरीको संरक्षणमा सरोकारवालाको ध्यान पुगेको छैन ।

यो पोखरीको प्रयोगको कुनै नियम नहुँदा त्यो ठाउँमा घुम्न आउने पर्यटक र बनभोज खान आउनेहरूले फोहर पार्नुका साथै त्यो पोखरीलाई सफा गर्ने कुनै संयन्त्र नहुँदा अहिले यो पोखरी दिनानुदिन फोहर बन्दै गएको छ भने यो पोखरीमा पानीको स्थायी स्रोत (मुल) नहुँदा कुनै दिन यो पोखरी सुके पोखरीमा परिणत हुने निश्चित छ ।

फेदाप गाउँपालिकाले आर्थिक वर्ष २०७३/०७४ मै चिचिलिङ् र भैसे पोखरी र आन्तरिक पर्यटन शिर्षकमा रु. १० लाख बजेट विनियोजन गरे अनुसार अहिले तीनवटा बस्ने पाटी र मेसिनरी बाल लगाइएको छ । त्यसै गरी यस आर्थिक वर्षमा प्रदेश सरकारबाट रु. १० लाख बजेट विनियोजन भई त्यसबाट भ्यूटावर बनाउने योजना रहेको छ ।

अहिले सुक्खा अवस्थामा रहेको कुम्वा वारक (बाबु पोखरी) र कुम्मा वारक (आमा पोखरी) पनि संरक्षित हुन आवश्यक छ ।

४.१.१० थाक्चोके

थाक्चोके	
थाक्	चोगे/चोके
तान	बुनेको/बनाएको
तान बुनेको/बनाएको	

Figure 14 युमाले तान बुन्ने आशन मानिएको थाक्चोके

थाक्चोगे (तान बुनेको वा तान बनाएको) बाट अपभ्रंश भएर थाक्चोके भएको यस स्थानलाई युमा? युक्तेन (युमा? बस्ने ठाउँ) ले पनि प्रख्यात रहेको छ ।

थाक्चोके फेदाप गाउँपालिको सदरमुकाम पोक्लाबाडबाट करिब ५ किलो मिटर टाढा फेदाप गाउँपालिकाको वडा नं. १ सिम्लेमा पर्दछ । यो ठाउँसम्म पुग्ने माध्यमको रूपमा कच्चि बाटो रहेको छ तर त्यो बाटो त्यति भरपर्दो छैन ।

यो ठाउँलाई किन थाक्चोके भनियो भन्ने प्रसङ्गमा थाक्चोके निवासी शिवजी पड्याङ्गु (कुराकानी, २०७५/५/६) का अनुसार उहिले चौविसे राजा चैजिते खलबले (चेम्जङ हाङ्ग) सारै सिकार खेल्ने सिकारी थियो रे । एक पटक सिकार खेल्नु जाँदा उनीहरूको सिकार घाइते भएर त्यो घाइते शिकार (मृग) युमा?ले तान बुन्दै गरेको ठाउँमा आएर खुट्टा मुनि पसेछ तर अचानक युमा?को थोलि (थुरी) खसेछ र त्यो थोलिले लागेर घाइते मृग मरेछ । उनीहरूले घाइते मृग खोज्दै जाँदा युमा?ले तान बुन्दै गरेको ठाउँमा पुगेछन् । त्यो कुरा युमा?ले थाहा पाएर तिमीहरूको शिकार यहाँ मरेको छ लागेर खाउ भनेपछि ती शिकारीहरू प्रकट भए । अलि पर लागेर हेर्दा उनीहरूले मृगको शरीरमा अर्को चोट पनि देखेपछि होइन यहाँ त अर्को पनि चोट छ त भनेर युमा?लाई सोधेछन् । त्यो केही पनि होइन । त्यो तिमीहरूकै शिकार हो लागेर खानु भनेपछि उनीहरूले फेरि अलि पर लगेछन् । तर अभै पनि उनीहरूलाई चित्त नबुझेपछि फेरि युमा?लाई होइन यतिकै खाँदा हुन्छ भनेर सोधेछन् । त्यसो भनेपछि यदि तिमीहरूलाई सारै चित्त बुझ्दैन भने नौ जोर पुङ्साम (शिकारी) मन्साएर खानु केही हुँदैन भनेर युमा?ले भनिन् । हामी जान्दैनौं युमा? त्यसैले युमा?ले नै मन्साइदिनु पर्ने भयो भन्दै एक जनाले युमा?लाई बोकेछ र अर्कोले मरेको मृग बोकेर हिँडेछन् । युमा?ले । केही भन्दा पनि नछाडेपछि उनीहरू गाउँ नजिकै पुग्दा त्यहाँ गाउँले आफन्तले देखेछन् । युमा? सारै नमानेपछि उनीहरूले युमा?लाई राखेर साजि? (मारेको मासुको सानो चोक्टा निकालिएको मासुको टुक्रा) निकालेर युमा?को हातमा राखिदिएछन् । त्यतिकैमा युमा? त्यहाँबाट भागेर रघुवा खोला नजिक रहेको आफूले बुन्दै गरेको तान उखेलेर बोकेर यो ठाउँमा आएर तान विसाएर आजदेखि सामान्य मान्छेसँग मेरो भाषा मिल्दैन है भन्दै ओढारमा अलप भइछिन् । त्यसैले यो ठाउँलाई थाक्चोगे भनियो । अहिले त्यही थाक्चोगेबाट अपभ्रंश भई थाक्चोके भएको हो ।

युमा?ले तान बुन्नको लागि बस्ने एउटा ढुङ्गाको कुर्सी अझै देख्न सकिन्छ । तर युमा?ले बुन्ने तानको कुनै अबशेष फेला पार्न सकिदैन । युमा?ले तान बुन्ने ठाउँको जग्गा शिवजी पड्याङ्गुको नाममा रहेको करिब चार आना क्षेत्रफल आफैले संरक्षण गरेर खाखुभएको छ । त्योभन्दा करिब ५०० मिटर माथि युमा? युक्तेन् (युमा? बस्ने ठाउँ) एउटा ढुङ्गाको ओढार रहेको छ जहाँ युमा? बस्ने गर्थिन् । त्यो फुक्कु (ओढार) बाट निस्केर ५०० मिटर तल गई युमा? तान बुन्ने गर्थि रे भन्ने किंवदन्ती छ भनेर शिवजी पड्याङ्गु बताउँछन् । युमा? बस्ने ठाउँ ओढार वरिपरि करिब २ रोपनी क्षेत्रफल अहिले ढुङ्गाको पर्खाल लगाएर शिवजी पड्याङ्गु आफैले संरक्षण गर्नु भएको छ । त्यस्तै गरी त्यो ओढारलाई बारेर एउटा सानो कोठा बनाइएको छ । त्यस ठाउँमा प्रत्येक माघे सक्रान्ति र वैशाक १ गते पूजा गर्ने चलन छ । त्यो ओढार रहेको जग्गा पनि शिवजी पड्याङ्गुका अनुसार उनकै नाममा रहेको छ ।

Figure 15 युमा बसेको विश्वास गरिएको ओढार जहाँ अहिले सत्यहाडमा पन्थीले साडभे उठाउनुका साथै उनीहरूले पुज्ने गरेका विभिन्न देउताका थानहरू स्थापित गरेका छन्

यो युमा? युक्तेनको संरक्षण यसको मौलिक पनका आधारमा हुन सकेको छैन । अहिलेसम्म त्यो युमा? युक्तेनको संरक्षण सत्यहाडमा धार्मिक शैलीमा गरिएको छ । त्यो ओढारको नजिक एउटा घण्टी भुन्डाइएको छ । त्रिशुलहरू गाडिएका छन् । ३ वटा रातो र सेतो कपडाको धजा भुन्ड्याइएको लिङ्गो गाडिएको छ जसका कारण यसको पहिचान र अस्मितामा प्रश्न चिन्ह उठेको

छ। यस्तो पुरातात्विक र मुन्धुमसँग सम्बन्धित स्थानहरूलाई आफ्नै पहिचान र अस्तित्वमा संरक्षण र सम्बर्धन गरेको उचित होला कि ? अर्को तर्फ अहिलेसम्म स्थानीय तथा सरकारी तवरले यसको संरक्षणको कुनै काम भएको देखिँदैन र योजनासम्म पनि पाइन्न ।

४.१.११ पोक्लाबाड यक

पोक्लाबाड		
पोक्मा	ला	पाड/बाड
उद्भव	स्थल/भञ्ज्याङ	गाउँ
उद्भ भएको गाउँ		

Figure 16 पोक्लाबाड यकको ढुङ्गो

पोक्मा (उद्भव), ला (स्थल वा भञ्ज्याड), बाड (पाडको अपभ्रंश रूप, अर्थ गाउँ) पोक्लाबाड शब्द निर्माण भएको हो । लिलाबहादुर तुम्बाहाम्फेले बुढापाकाको भनाइ उद्धृत गर्दै लेख्छन् “पोक्ला को शाब्दिक अर्थ सानो रातो मिठाई जस्तो भुइँमा उम्रिने एक प्रकारको झार हो ... यस प्रकारको रातो मिठाई जस्तो झारले ढाकिएको ठाउँको नाम पोक्ला र बस्ती वा गाउँको नाम पोक्लाबाड रहन गएको हो” (२०६३, पे. १६) । फेदाप थुमको मुख्य केन्द्र वा राजधानी पोक्लाबाड एक हो । यस गढीको निर्माण सर्वप्रथम सेडसेडगुम फेदापहाडले गरेका थिए (पूर्ववत) ।

फेदापेहरूको माङ्गेन्ना यक्को रूपमा प्रख्यात रहेको पोक्लाबाड एक फेदाप गाउँपालिका वडानं ३ मा रहेको छ । यो पोक्लाबाड देखि ओयाक्जुड (ओयाक्चड) जाने सडकबाट करिब ५०० मिटर तल एउटा सानो डाँडामा रहेको छ जुन पोक्लाबाड (औँसी डाँडा बजार)बाट करिब २ कि.मी. पश्चिम तर्फ पर्दछ ।

अहिलेसम्मको अध्ययन अनुसन्धानमा पोक्लाबाड माङ्गेन्ना यक् कति लिम्बु जातिको माङ्गेन्ना यक् हो भनी एकन हुन सकेको छैन । लीला पड्हाङ्गो अनुसार २५ थरी लिम्बुहरूको माङ्गेन्ना यक् भएको बताउँछन् भने कियाचु फेदाप गा. पा.का अध्यक्ष सुजन कुरुम्बाङ्का अनुसार २७ र कृष्ण सिङ्गक अनुसार ३६ थरी याक्थुङ्हरूको माङ्गेन्ना यक्को भन्ने जानकारी दिनुभएको छ । तर जे भए तापनि यो पोक्लाबाड यक् याक्थुङ्हरूको धरोहर हो ।

पोक्लाबाड यक्को वरिपरि क्षेत्री ब्राम्हण र दलित जातिको बसोबास रहेको छ । लीला पड्हाङ्गोका अनुसार पहिले यो यक्मा ढुङ्गाको बस्ने ठाउँ र तड्बा राख्ने ढुङ्गा रहेकोमा अतिक्रमणका कारण ती ढुङ्गाहरू भत्काइ नजिकका बस्तिमा घर निर्माण गर्दा प्रयोग गरेको जानकारी दिए । अहिले पोक्लाबाड यक्को नाममा एउटा ढुङ्गा मात्रै ठडिएको देखिन्छ । यो यक् करिब २ रोपनी जग्गामा रहेको छ । त्यो जग्गा पनि २०७१ सालमा त्यहाँका क्षेत्री ब्राम्हणहरूले आफ्नो नाममा पास गर्न खोजेको तर असफल भएको जानकारी लीला पड्हाङ्गोले दिए । यो यक् अहिले अतिक्रमणको चपेटामा परेको छ । पोक्लाबाड यक् यस्तो ऐतिहासिक ठाउँ भए तापनि यो यक्मा पुग्दा यो पोक्लाबाड यक् हो कि होइन भन्ने सड्का लाग्छ । त्यहाँ एउटा ठडिएको ढुङ्गाबाहेक अन्य केही अवशेष पाउन सकिँदैन ।

राम हुम्पाचोड्बाड्का अनुसार वि. सं. २०७१ साल फागुन २० देखि २३ गतेसम्म याक्थुङ् फेदाङ्मा सङ्जुम्भो, जिल्ला कार्य समिति, तेह्रथुमको आयोजनामा लिम्बु धार्मिक सामाजिक जीवन संस्कार सुम्सेम्बा याग्राङ्सिङ् तङ्सिङ् तक्मा मुन्धुम् अनुष्ठान कार्यक्रमको आयोजना गरी १५ जना येबा र साम्बाहरूलाई बोलाई पोक्लाबाड यक्मा कार्यक्रम गरिएको थियो तर त्यो कार्यक्रम कार्यक्रममा मात्र सीमित रहयो ।

अहिलेसम्म यो पोक्लाबाड यक्को संरक्षण र जिर्णोदारको कुनै काम हुन सकेको छैन । यो यक्को परिसरमा रहेको चौर त्यहाँको गाउँलेहरूको लागि घाँस काट्ने ठाउँ र गौचरन भएको छ । यतिसम्म कि पोक्लाबाड यक्को बारेमा सोधनी गर्दा पोक्लाबाड भन्दा पनि डाँडामा ढुङ्गा गाडेको रूपमा मात्र चिन्न थालिएको छ । यो यक्मा कुनै केही अन्य प्रमाण निसान पाउँन सकिँदैन । सकिन्छ त मात्र एउटा ढुङ्गा गाडिएको निसाना, त्यो पनि जिर्ण बन्दै गइरहेको छ ।

सम्पूर्ण फेदापेहरूको यो यक्लाई माङ्गेन्ना यक्को रूपमा लिइरहँदा फेदापमा बस्ने सम्पूर्ण लिम्बु फेदापेहरूले यसको जिर्णोदार, विकास र यो यक् सम्बन्धी खोजअनुसन्धान गर्नुपर्ने देखिन्छ । त्यस्तै फेदापको स्थानीय सरकारले पनि आफ्नो क्षेत्रभित्रको ऐतिहासिक धरोहरको संरक्षण र सम्बर्द्धनको निमित्त बजेट छुट्याई ऐतिहासिक धरोहरलाई जिवित राख्नु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

४.१.१२ पोक्लाबाड हाङ्गुक्ना

Figure 17 मोटरबाटो निर्माण गर्दा पोक्लाबाड हाङ्गुक्ना (दरबार)को भग्नावशेष भत्किएको स्थान

फेदाप गाउँपालिका वडा नं. ३, जलजलेमा भग्नावशेषको रूपमा पोक्लाबाड दरबार रहेको छ । औँसी डाँडाबाट जलजले जाने बाटोबाट करिब २०० मिटरमाथि यो पोक्लाबाड हाडयुक्ता (दरबार) को भग्नावशेष पाइन्छ । लीला पड्हाङ्गोको निजी जग्गाभित्र यसको भग्नावशेष हेर्दा दरबारको कुनै रूप नदेखिए तापनि बारीको भित्तामा पर्खालको रूपमा अवशेष रहेको छ । त्यो भग्नावशेषलाई अवलोकन गर्दा दरबारको एकापटि लगाएको पर्खाल बाहेक यही नै पोक्लाबाड दरबार थियो भनेर भन्ने अन्य आधारहरू खासै केही पाइँदैन । लीला पड्हाङ्गोका अनुसार त्यहाँबाट औँसी डाँडा जाने छोटो मोटर बाटो नखुलुन्जेल पोक्लाबाड दरबारको भग्नावशेष स्पष्ट रहेकोमा अहिले त्यो बाटोले आधा भग्नावशेष नष्ट गरेको छ । अझ त्यो बाटो चौडा गरिएको खण्डमा बाँकी रहेको भग्नावशेष पनि नरहने निश्चित छ ।

यो दरबारमा राजाहरू को को थिए ? कुन समयमा कुन राजाले शासन गर्यो र कति राजाले शासन गरे भन्ने तथ्य अहिलेसम्म पाउन सकिएको छैन । यो अझै खोज अनुसन्धानकै विषय बनेको छ तर पोक्लाबाड दरबारमा प्रयोग गरिएको विभिन्न किसिमका सामान र हातहतियारहरू लीला पड्हाङ्गोले व्यक्तिगत रूपमा संरक्षण गरेर राखेका छन् । फेदापको लागि यो ऐतिहासिक विषय भए तापनि यसको संरक्षणमा फेदापको सरकारी निकायले यसको संरक्षण सम्बर्द्धनमा अहिलेसम्म चासो देखाएको छैन ।

Figure 18 पोक्लाबाड दरबारमा प्रयोग गरिएका विभिन्न किसिमका सामान र हातहतियारहरू

यस्तो ऐतिहासिक धरोहर र सार्वजनिक सम्पति व्यक्तिको नाममा हुनु, यसको संरक्षण सम्बर्द्धनमा कुनै संस्था वा सरकारी निकायबाट चासो नदेखाउनु दुःखद कुरा हो । यसरी कुनै निकायले यसको खोज अनुसन्धान, संरक्षण सम्बर्द्धन नगरेमा बाँकी रहेको प्रमाण पनि नष्ट हुँने निश्चित छ । त्यसैले यो फेदाप गाउँ पालिकाको क्रियाचु, याक्थुडजन्य संथाहरू र यो क्षेत्रको सरकारी निकायले यसको खोजअनुसन्धान गरी यो दरबारको संरक्षण र सम्बर्द्धनको काम चाँडै गरिनु वाञ्छनीय छ ।

४.२ छथर थुमका मुन्धुमी अवस्थल, माङ्गेन्ना यक/लुडधुड, ऐतिहासिक यक/गढी, प्राकृतिक स्थलहरू

४.२.१ थाक्चोलुड

थाक्चोलुड		
थाक्	चो	लुड
तानबुन्ने	कला	ढुङ्गो/शिला
तानबुन्ने कलाको ढुङ्गो		

याक्थुड मुन्धुम अनुसार युमा तान बुन्ने कला सिकाउने माड हुन् । यस ठाउँमा यिनै युमा आएर थाक् थाक्मा चो (तान बुन्ने कला वा सीप) सिकाएको स्थान भएकाले यसलाई थाक्चोलुड अर्थात् तान बुन्ने कला सिकाएको ढुङ्गो वा स्थानको रूपमा परापूर्व कालदेखि मानिआइएको छ ।

थाक्चोलुड साविक फाक्चामारा ४ दोबाटेमा रहेको छ । यो युमा मुन्धुमसँग सम्बन्धित यो पवित्र स्थान हो । यो स्थान खेवा र खजुमको इतिहाससँग जोडिएको ऐतिहासिक स्थल पनि हो । पहिला लडाइँ हुँदा यही थाक्चोलुड डाँडोबाट तोप हानाहान गरिएको स्थल भएकाले यसलाई तोपा डाँडा पनि भनिन्छ ।

Figure 19 थाक्चोलुङ जहाँ युमाले तान बुन्ने गरेको ठाउँ भनी विश्वास गरन्छ, त्यहाँ सत्यहामा पन्थीले बनाएको मन्दिर

यस गाउँका कोही मानिसले विशेष काम गर्न लाग्दा वा देशपरदेश जान लाग्दा यही ठाउँमा फूल चढाएर भाकल गर्ने चलन थियो । भाकल गर्नेको मनोकामना पूरा भएपछि पनि फूल नै चढाएर भाकल पूरा गरिने पवित्र माड थान वा स्थल हो यो थाक्चोलुङ कोक्मा । तर यही पवित्र स्थललाई समाप्त पाउँदै २०५८ मा सत्यहाडमाहरूले माडहिम बनाउनुका साथै महागुरु फाल्गुनन्दको सालिक बनाइएका छन् । सत्यहाडमा पन्थीहरूको बुझाइमा आफ्नो पुजनीय व्यक्तिको सालिक बनाउनु भनेको उसको चिरस्मरण गर्नु हो । जैन र बुद्ध धर्मजस्तै हिंसा र मूर्तिपूजाको विरोधमा उत्भव भएको जोसमनि (शर्मा, २०२०/२०५२, पे. २-३) सन्त परम्पराका अनुयायी फाल्गुनन्दलाई भाते मुद्दा चलेपछि भने जोसमनि सम्प्रदायदेखि सत्यहाडमा अर्थात् तपसी पन्थ नामले अलगिएका (राई तथा दुमी राई, २०७३, पे. १४) उनका चेलाभुलाले सत्यधर्म कुटी, मठ, शिवालय बनाउने र गुरु परम्प्रा भएको ठाउँ धामको रूपमा लिने र त्यही आसपासमा मूर्ति स्थापना गर्ने परम्परा बस्यो । समय क्रममा 'सत्यहाडमा' पदावली 'किरात धर्म'मा परिवर्तन भएपछि यसरी बनाइएका सत्यधर्म कुटी, मठ, शिवालय नामलाई याक्थुङ भाषाकरण गरी 'माडहिम' भन्न थालिए । प्रत्येक माडहिमसँगै

सत्यहाडमा धर्मका प्रवर्तक गुरु फाल्गुनन्दको मूर्ति बनाउन थलिए जुन कुरा यस धर्मको आधारभूत सिद्धान्त विपरीत पनि देखिन्छ ।

याक्थुडहरू “मेन्नि माङ् मेन्था माङ् सेक्खा माङ् तागेरा निङ्वाफुमा माङ्”का अनुयायी हुन् । उनीहरू आकास, धरती, हिमाल, पहाड, खोला, ढुङ्गा, हावा, पानी अर्थात् प्रकृति पुजा गर्ने प्रकृति पुजक जाति हुन् । यसको अर्थ उनीहरू मूर्ति पुजक होइनन् । यसो भए पनि थाक्चोलुडमा कोही कसैको मूर्ति बनाउनु पथ्र्यो भने पनि यो ठाउँ युमा माङसँग सम्बन्धित भएकाले युमाको मूर्ति बनाउनु पर्दथ्यो होला । यसो गरेमा त्यस स्थानको मिथक र मुन्धुम बाँच्छ्यो ।

यहाँ पहिलादेखि मङ्सिरे पूर्णिमामा बजार लाग्ने गर्दथ्यो । अहिले सत्यहाडमाहरूले त्यस ठाउँमा माङहिम बनाएपछि त्यस मेलाको नाम बदलेर सत्यहाडमा मेला भन्न थालिएको छ । तर त्यसको सत्यहाडमा या फाल्गुनन्दसँग कुनै सम्बन्ध छैन । यो ठाउँ ओइलानी जग्गाका रूपमा रहेको छ ।

४.२.२ योमुइ चम्खासिङ यक

Figure 20 खजुम थरी याक्थुडहरूको यक योमुइ चम्खासिङ यकमा रहेको मौलो

योमुइ चड्खासिड यक खजुम थरी याक्थुडहरूसँग सम्बन्धित यक हो । यो पञ्चकन्या पोखरीको पूर्व दिशामा रहेको डाँडोमा रहेको छ । यस डाँडोको वरिपरि ट्रेन्च जस्तो देखिने खाल्डो खनिएको छ । यस यकको दक्षिण पश्चिम दिशामा मौलो गाडिएको छ । छथर सांस्कृतिक तथा पर्यटन महोत्सव, २०६९ आयोजना गर्दा एउटा लुङ (ढुङ्गाको स्तम्भ) गाडिएको छ । त्यस स्तम्भको छेउमा अर्को त्यस्तै आकारको स्तम्भ लुङ राखिएको छ । यो यक ओइलानी जग्गामा रहेको छ (गोपाल तिगेलासँगको कुराकानी, २०७५/१/१६ ।

भरत तुङ्घडले योमुइ चम्खासिड यकको परिसरको वर्णन यसरी गरेका छन् :

योमुइ चम्खासिड यक लिम्बुवानका अन्य गढीभन्दा उत्कृष्ट गढीको रूपमा लिन सकिन्छ । यो गढीको वरिपरि पुरै खाडल ट्रेन्च खनी एक ठाउँबाट मात्र गढीमा प्रवेश गर्ने ठाउँ छ र गढी वरिपरि भिरालो भई सुरक्षित उच्च स्थलमा अवस्थित छ । गढीमा नक्कुँदिएका ढुङ्गाको चोसो चोसो कुना कुना निकालिएको दुई हात चौडाइ र भन्ने मान्छेको छाती छातीसम्म उचाइ भएको ढुङ्गाको पर्खाल थियो । यो पर्खालको ढुङ्गा तल विद्यालय बनाउँदा लगाएको हो भनी त्यहाँका स्थानीय वृद्ध वर्ष ८७ का गङ्गा बहादुर कुरुम्भड खजुमले बताउनुहुन्छ (२०६९, पे. ५२) ।

यसबारेमा भगिराज इडनाम हडकडबाट प्रकाशित 'तेह्रथुम दर्पण'को 'मुन्धुम र मिथकमा तेह्रथुम जिल्ला' लेखमा लेख्छन्, "यो यक छ थरी खजुमहरू (पारघरी, वयाड खजुम, कुरुम्भड, चोडवाड, लेक्वा र इम्सड)को यक हो । उनीहरूले सलेसी चाडसिड गढी कालुडाँडा हुँदै यो गढीमा आइ बसोबास गरेको निजहरूको माङ्गेन्ना मुन्धुममा आउँछ" (२०७२, पे. १९) ।

४.२.३ चाडसिड यक

चाडसिड यक	
चाडसिडमा	यक
तम्तयार	गढी
तम्तयार भएर रहने गढी	

साँवा वंश उत्थान केन्द्रीय कार्यसमितिका अध्याक्ष दिल पाक्साँवा (व्यक्तिगत कुराकानी, २०७५/१/१९) का अनुसार चाडसिड यक तुम् साँवा र पाक् साँवा याक्थुडहरूसँग सम्बन्धित यक हो । लडाइँका लागि सधैं तत्पर भएर रहने गढी भएकाले यसलाई चाडसिड यक भनिएको हो ।

Figure 21 तुम्साँवा र पाक्साँवा याक्थुडहरूको यक चाडसिड यक

चाडसिड नाम अपभ्रंश भएर अहिले चेडचेड गढी भएको छ । यो यक तुम् साँवा र पाक् साँवाका पूर्वज हाड्भेरुहाडको पालामा स्थापना भएको मानिन्छ । चाडसिड यक साविक हमरजुड ६ हाल छथर गाउँ पालिका वडा नम्बर २ मा पर्दछ । २०६५ सालमा गाविसको वजेटमा कुटी किसिमको माडहिम बनाइएको छ तर यो व्यवस्थित छैन । यो चेडचेड गढी सामुदायिक बनमा रहेको छ ।

४.२.४ वामिक्खड

वामिक्खड		
वारे	कुमिक्	हड
कुखुराको	आँखा जस्तो	प्वाल
कुखुरा आँखे प्वाला		

“वारे कुमिक् हड” (कुखुराको आँखाको प्वाल/कुखुरा आँखे प्वाल) तीन शब्दहरू समास भएर वामिक्खड शब्द बनेको हो । यहाँ भएको ढुङ्गामा कुखुराको २ वटा आँखा जस्ता प्लाहरू रहेका छन् । वामिक्खड ढुङ्गाको माथिल्लो पटि अर्को ढुङ्गा रहेको छ । यी दुई ढुङ्गा बीचमा पहिला गोरेटो बाटो थियो । अहिले यहाँ बाटो छैन । यो बाटो एक कान्ला वा करिब १०/१५ मिटर माथिबाट जान्छ । यो बाटो मोटर बाटोको रूपमा विकास भएको छ । वामिक्खड ढुङ्गामा रहेको पुरानो बाटो भएर नानी साथमा लिएर पहिलो पटक हिँड्ने छथर याक्थुड जातिभिन्न पर्ने आमा वा बाबुले यस ढुङ्गामा भएको प्वालमा अनिवार्य कुखुरीको अन्डा चढाउने चलन थियो (छथर गाउँपालिका अध्यक्ष सन्तवीर तिगेलासँगको कुराकानी, २०७५/१/१८) ।

Figure 22 छथरे याक्थुड जातिले विशेष मान्ने वामिक्खड लुड

अहिले यो वामिक्खड लुड मोटर बाटोले काटेको हुनाले अन्डा चढाउन छोडिएको छ । यो जग्गा पहिला बाटोमा पर्ने भएकाले ओइलानी भए पनि शङ्खमान लिम्बूको खेतको क्षेत्रभित्र पर्दछ ।

४.२.५ चडलुड खुक्ताड

चडलुड खुक्ताड		
चड	लुड	खुक्ताड
चुच्चो	ढुङ्गो	गुफा
चुच्चे ढुङ्गो गुफा		

चड र लुङ दुई शब्दहरूको सरल समासबाट चडलुङ शब्द बनेको छ । यस चडलुङ शब्दमा खुक्ताङ जोडिएर चडलुङ खुक्ताङ बनेको छ । छथरे लिम्बु भाषिकामा खुक्ताङले गुफा जनाउँदछ । चडलुङको अपभ्रंश रूप च्याङलुङ पनि चल्ने गरेको छ ।

Figure 23 चडलुङ खुक्ताङमा रहेको माङथान

चडलुङ खुक्ताङ अर्थात् चडलुङ गुफामा चडलुङ माङ थान रहेको छ । यो चडलुङ माङ ताप्लेजुङको येमानीले थापना गरेको मानिन्छ । यो सुदापमा रहेको छ । यसलाई चडलुङ गुफा पनि भनिन्छ । यो चडलुङ खुक्ताङबाट पसेर गए लुङदारी खुक्ताङमा निस्कन सकिन्छ, भन्ने विश्वास गरिन्छ । लुङदारी खुक्ताङलाई दारे गौँडा पनि भनिन्छ । कुनै विशेष काम आरम्भ गर्दा, जागिरको खोजीमा निस्कँदा, विदेश काममा जाँदा भाकल गर्ने र काम सिद्ध भएर आएपछि चडलुङ माङ थानमा पूजा गर्ने चलन पनि रहेको पाइन्छ ।

४.२.६ तावालुड सुसुवादेन यक

Figure 24 खेवा थरी याक्थुडहरूको माङ्गेन्ना यक तावालुड सुसुवादेन

तावालुड सुसुवादेन यक तेह्रथुम जिल्लाको ओख्रे गाउँमा रहेको छ । यसलाई ताक्लुड यक पनि भनिन्छ । यो खेवाथरी याक्थुडहरूको माङ्गेन्ना यक हो । खेवा अन्तरगत तिगेला, माडयाक, आडलावाड, तुम्बा, मादेन र चडबाड थरी याक्थुडहरू पर्दछन् ।

४.२.७ माडवारक

Figure 25 छथर क्षेत्रका फेदाङ्मा, माडबा, याबाले विशेष पूजा गर्ने माडवारक

माडवारक पट्याक डाँडामा रहेको छ । कतिपय स्थानीहरूले यसलाई मार्गापोखरी पनि भन्दछन् । छथर क्षेत्रका फेदाङ्मा, माडबा, याबा आदिले प्रत्येक वर्षको भदौ पूर्णिमाको रातमा आध्यात्मिक ज्ञान प्राप्त गर्न यहाँ गुफा बस्न आउँछन् ।

यसको पश्चिम दिसामा रहेको जोडी पोखरीमा शेर्पा थरकी बालिका पौडी खेल्दा डुबेर मरेपछि त्यस पोखरीलाई खोलेर सब निकालेपछि यस माडवारकमा पनि पानी स्रोत कम हुन गएको देखिन्छ । खोलिएको जोडी पोखरीमा अहिले कुनै पानीको स्रोत र अवशेष भेटिन्न । माडवारकमा भने पाइपमा लिएको पानी समेत पोखरीमा खसाइएको छ । यसको अस्तित्व खतरा उन्मुख रहेको छ ।

४.२.८ माक्लुड

माक्लुड	
माक्	लुड
कालो	ढुङ्गा/पत्थर
कालो ढुङ्गा/पत्थर	

माक् (कालो) + लुड (ढुङ्गा/पत्थर) = माक्लुड (कालो ढुङ्गा/पत्थर) अर्थात् लिम्बू भाषाको माक् र लुड दुई शब्द सन्धि भएर माक्लुड शब्द बनेको छ। यही ढुङ्गोको नामका आधारमा यहाँको ठूलो गाउँको नाम नै माक्लुड रहन गएको हो (प्रेम बहादुर मादेनसँगको कुराकानी, २०७४/०१/०४)।

धनहाड सुब्बाले लिम्बुवानको लोककथा सङ्ग्रहमा माक्लुड बारेमा यसरी उल्लेख गरेका छन् :

धनकुटाको हात्तीखर्कको एउटा गाउँ अद्यावधि माक्लुड गाउँले चिनिन्छ। माक्लुड गाउँको केही भाग सम्म परेको टार छ। उहिले त्यो टारको आधा भागमा एउटा ठूलो कालो ढुङ्गा थियो। र ढुङ्गाको किनारमा चाहिँ पोखरी थियो। त्यहाँ पूजा पाठ गर्ने प्रचलन थियो भनी बूढापाकाहरू बताउँछन्। धार्मिक स्थलसमेत रहेको त्यो ढुङ्गा माक्लुडको नामले चिनिएपछि गाउँको नाम माक्लुड रहन गयो भनिन्छ। दुई सय वर्षअघि छेउको पोखरी फुटेपछि बगेर तीन किलोमिटर तल दोभानमा अडिएको बूढापाकाहरूको भनाइ छ। यसको गोलाइ तीन सय मिटर रहेको छ भने उचाइ ५० मिटर रहेको पाइन्छ। गहिऱ्याइ पनि उचाइजत्तिकै रहेको अनुमान गरिन्छ। तर यसको धेरै भाग बगरले छोपेको छ। (पे. १५-१६)

Figure 26 माक्लुडको दक्षिणी मोहडा

हात्तीखर्क पुछार छोड्नेन यहड (हाल ओखे घट्टे खोला भनिने) र सन्ते खोला दोभानमा माक्लुड रहेको छ । पहिला त्यहाँ देवान थरी येवाले गाली सराप बगाउने गरेको हुनाले हिजो आज त्यस ढुङ्गालाई देवान (याक्खा) ढुङ्गा पनि भन्ने गरेको पाइयो । यो व्यक्तिगत जग्गामा रहेको छ (तोर्णदीप तिगेलासँगको कुराकानी, २०७४/१/४) ।

४.२.९ सुसुबा थेंगु

सुसुबा थेंगु	
सुसुबा	थेंगु
शीतलता	डाँडो
शीतलता हुने डाँडो	

सुसुवा थेंगु साविक हात्ती खर्क वडा नं. २ रमिते डाँडोमा रहेको छ । यस सुसुवा थेंगुमा हुक्कुम बहादुर मादेन खेवाले आफ्नो श्रीमतीको नाममा सिमेन्टको बस्ने ठाउँ र छाप्रो सहितको चौतारो बनाएको तर पछि भत्काइएको अवस्थामा रहेको छ । यसको मुनि भिरबाट ढुङ्गा निकालिएकाले यसको अवस्था करिब प्राकृतिक रूपमा रहेको छैन ।

Figure 27 सुसुवा थेंगु जहाँ बसेर रमिता हेरिन्छ

सुसुवा थेंगु परिपरि फैलिएर रहेको लिम्बूहरूको इःप्पुड (चेयान > चिहान) क्षेत्रमा करिब एल आकारमा गाडी बाटो खनेर सयौँ इःप्पुडहरू ध्वस्त गरिएको अवस्थामा रहेको छ । यो क्षेत्र अहिले सामुदायिक बन बनाइएकाले पछिल्लो समयमा इःप्पुड बनाउनका लागि पनि लिम्बूहरूका लागि

प्रतिकूल रहेको छ । छथर क्षेत्रमा थुप्रै दर्ता नगरिएका निजि जङ्गलहरू रहेको र तिनलाई गैरलिम्बूहरूले सामुदायिक बनमा परिणत गर्न बारम्बार प्रयत्न भइआएको छ (सरस्वती मादेनसँगको कुराकानी, २०७५/०९/०३) ।

४.३ चौबिस (मिकलुक) थुमका मुन्धुमी अवस्थल, माङ्गेन्ना यक/लुङ्घुड, ऐतिहासिक यक/गढी, प्राकृतिक स्थलहरू

४.३.१ मावरक पावरक

मावरक	
मा	वरक
आमा/रानी	पोखरी/ताल
आमा/रानी पोखरी/ताल	

लिम्बू भाषामा मावरक भन्नाले आमा पोखरी भनी बुझिन्छ । यही आमा पोखरीलाई रानी ताल पनि भनिन्छ ।

पावरक	
पा	वरक
बाबु/राजा	पोखरी/ताल
बाबु/राजा पोखरी/ताल	

लिम्बू भाषामा पावरक भन्नाले बाबु पोखरी भनी बुझिन्छ । यही बाबु पोखरीलाई राजा ताल पनि भनिन्छ ।

Figure 28 मावरक पोखरीको दृष्य

यस बारेको लोककथा यस्तो छ । उहिले उहिले यहाँ पा र मा अर्थात् राजा र रानी बस्थे । उनीहरूसँग एउटा भान्से सुसारे र एउटा सञ्चार बाहक परेवा थिए । राजा शिकारका सौखिन थिए । सधैं भैंँ एकदिन राजा आफ्नो सुसारे र पिँजडामा परेवा लिएर शिकार खेलन जानलाई रानीसँग विदा लिए । राजा, भान्से र परेवा जङ्गलमा सिकार खेलनमा मस्त भए । समय धेरै वित्यो । उता रानी भने चिन्ताले आकुल व्याकुल भइन् । एकदिन सुसारेले परेवालाई पिँजडाबाट छोडिदिए । परेवा बेग हानेर रानी बसेको मावरक पुग्यो । सिकार खेलन जाँदा आपत परे, केही भए खबरका लागि परेवा पठाउँछु है भनी राजाले भनेको कुरा रानीले सम्झिइन् । “म एकलै कसरी बाँचू” भनी रानी आलापविलाप गरिन् । राजाविनाको जिन्दगी निराश र एकलो हुनेछ भनेर रानीले मावरकमा हामफालेर आत्महत्या गरिन ।

उता सिकारमा व्यस्त राजाले परेवा पिँजडाबाट उम्केको कुरा थाहा पायो । परेवा घरमा पुगेपछि रानीलाई विपद पर्ला भनेर यो कुरा थाहा पाउन साथ सुसारेलाई रानी भएको ठाउँमा पठाए । राजा पनि हस्याडफस्याड गर्दै फिरे । तर रानीले आत्महत्या गरिसकेको कुरा थाहा पाएपछि वियोगको पिडा खप्न नसकेर राजाले पनि पावरकमा हामफालेर प्राण त्यागे । रानीले मावरक र राजाले

पावरकमा आत्महत्या गरेपछि ती दुई ताल फुटेर खदमखोला बन्यो (धनहाड सुब्बा, २०६५, पेज ६०-६२)।

Figure 29 पावरकको दृष्य, पावरकको पानी सुकेको छ

पावरक मावरक राजारानी गाउँमा रहेको छ । पावर मावरकको खसकरण नाम नै राजारानी हो । मावरक अहिले पनि अस्तित्वमा रहेको छ । तर पावरक अस्तित्वमा रहेको छैन । दलदल मात्र बाँकी छ । पावरक मावरकका सम्पूर्ण जग्गाहरू व्यक्तिहरूको नाममा नापी गरिएको छ (टेकरत्न चेम्जुङसँगको कुराकानी, २०७५/१/७) । पावरकलाई पुनः ब्युँताउन आवश्यक छ तर व्यक्तिहरूले आफ्नो नाममा दर्ता गरी राखेको त्यस ठाउँलाई सार्वजनिक जग्गा बनाउनु ठूलो चुनौती छ ।

४.३.२ लुङ तक्पेत

लुङ तक्पेत	
लुङ	तक्पेत
ढुङ्गा	ठाढो
ठाढो ढुङ्गा	

लुङ तक्पेत साविक राजारानी ३ हाल चौबीस गा.पा. वडा नं. ६ आहाले टोलमा रहेको छ । यो चौबाटो एवम् भञ्ज्याङमा रहेको छ । यसलाई माड थानका रूपमा पुज्ने गरिएको छ ।

Figure 30 स्थानीयले पूजा गर्ने लुङ तक्पेत

लुङ तक्पेतको उत्पत्ति आख्यान यस प्रकार भएको लिम्बू बूढापाकाहरू यसो भन्छन्-

“उहिले आहाले टोलमा एक जना लिम्बूको घरमा बिहे भयो । बिहामा एक हुल च्याबुङ वादकहरू बाजा बजाउँदै धाननाच नाच्यै थिए । बजाउँदै, नाच्यै जाँदा च्याबुङ हुलबाट एक

जना बाहिर निस्कियो । अरू च्याब्रुडेहरू बजाई, नाची सकेपछि साथीलाई खोज्न निस्किए । ऊ त त्यही लुङ तक्पेत् (ठाडो ढुङ्गा) लाई पो अँगालो मारेर उभिरहेको थियो । ऊ भर्खरभर्खर फेदाङ्मा उत्रँदै गरेको जवान केटो थियो । ऊ फेदाङ्माभैँ फलाक्दै थियो- 'तिमीहरूले मलाई चिनेनौ, मलाई हेला गर्थौ, घर बनाउँदा मलाई लानलाई तिमिहरूले घन लाएर फुटाउन खोज्यौ, लाठे जवानहरूले मलाई पल्टाउन खोज्यौ । कतिले भम्पल, गजवार, लोहाको डण्डीले गल लाएर लडाई पठाउन खोज्यौ । तर तिमिहरूले सकेनौ । सबै हार्यौ । अबदेखि मेरो पूजा गर । यदि मलाई पूजाआजा गरेनौ भने गाउँमा हैजा रुढी उठाएर बितोल पारिदिन्छु" (धनहाड सुब्बा, २०६५, पेज ३७) ।

यो पूर्ण बहादुर चेम्जङको निजि जग्गा छेउमा सडकतिरको भागमा पर्दछ । यो स्थान नयाँ खनिएको रोडको ठीक मुनि रहेको छ । यस स्थानको सुरक्षा निकै चुनौतीपूर्ण छ ।

४.३.३ साम्लो लुङ्धुङ

साम्लो लुङ्धुङ	
साम्लोमा	लुङ्धुङ
गीत गाउने	पवित्र शिला
गीत गाउने पवित्र शिला	

याक्थुङ लिम्बू भाषामा साम्लोको अर्थ गीत र लुङ्धुङको अर्थ पवित्रढुङ्गो वा शिला हो । साम्लो लुङ्धुङको अर्थ हुन्छ गीत गाउने पवित्र ढुङ्गो । ढुङ्गाले आफैँ गीत गाउँदैन तर यो ढुङ्गामाथि बसेर मानिसले गीत गाउनुपर्छ (अनुल चेम्जङसँगको कुराकानी, २०७५/१/७) ।

Figure 31 याक्थुङ गीत गायन मुन्धुमसँग सम्बन्धित साम्लो लुङधुङ

साम्लो लुङधुङसँग सम्बन्धित किंवदन्ती यस प्रकार रहेको छ -

उहिले सृष्टिकालमा त्यो ढुङ्गामाथि एक छेउमा फुडहाडलावा (तन्नेरी) र अर्को छेउमा फुडलोतीहाडमा (तरुनी) बसे । यौवनले उन्मुक्त ती दुवै जना चेलीमाइती थिए । तिनीहरूले ढुङ्गामाथि बसेर तीन दिन तीन रात पालाम गीत गाए । फुडहाडलावा र फुडलोतीहाडमा तीन दिन तीन रात सँगै बसेर पालाम गाउँदा उनीहरूबीच एकअर्कामा अबैध सम्बन्ध भयो । अन्तमा तिनीहरूमा विवेक आयो र त्यही ढुङ्गामाथि यस्तो वाचा बन्धन गरे- 'हामी चेली माइतीमा यस्तो अबैध सम्बन्ध भयो । सात पुस्तासम्म अब हाम्रो कुटुम्बेरी नहोस् ।' दुवैजनाले माडकसम खाए र भावविह्वल भए । अन्तमा सेम्मुइ (विदाई तथा विछोडको रोदन गीत) गाए र एकअर्काबाट छुट्टिन विवश भए । ती दुई दाज्यूबहिनीले त्यो ढुङ्गामाथि बसेर पालाम र सेम्मुइ गीत गाएदेखि त्यो ढुङ्गालाई 'साम्लो लुङधुङ' भनियो । त्यहाँ दाज्यू र बहिनी बसेको दुईवटा ढुङ्गा रहेको छ । त्यही दिनदेखि याक्थुङ लिम्बू जातिहरूमा

त्यो ढुङ्गामा पुगेपछि त्यसमाथि बसेर गीत गाउने प्रथा बस्यो । यस ढुङ्गामा पुगेर कुनै पनि भाकामा एउटा गीत नगाए सो? (अफाप) हुन्छ भन्ने बूढापाकाहरूको विश्वास छ (धनहाड सुब्बा, २०६५: ३४-३५) ।

यो साम्लो लुङ्घुड साम्लोलुड सामुदायिक बनमा रहेको छ । यो बनमा रहेकाले सुरक्षित छ । यसको संरक्षणका लागि भौतिक रूपमले कुनै काम भएको देखिँदैन । यस स्थानमा पुग्ने बाटो पनि राम्रो खनिएको छैन ।

४.३.४ बोधे यक

बोधे यक	
पोधे/बोधे/पधे	यक
सालक	गढी
सालक पाइने ठाउँको गढी	

Figure 32 बोधे यकमा निर्मित पधे वा सालकको प्रतिमा

बोधे यक क्षेत्रमा पहिला धेरै पधे/पोधे (चौविबे लिम्बू भाषिका) अर्थात् सालकहरू पाइने भएकाले यस क्षेत्रको नाम पोधे रहेको र त्यही शब्द अपभ्रंश भएर भई बोधे (राजकुमार देवानसँगको कुराकानी, २०७५//८) भएको हो । यसको सबैभन्दा माथिल्लो भागमा वर र पिपलका रुख र त्यसको छेउमा मौलो रहेको छ । यसको बीच भागमा पछिल्लो समयमा पर्यटन बोर्डको सहयोगमा पोधे (पधे वा सालक) को मूर्ति बनाइएको छ । तर अहिले पर्यटन बोर्डको रेकर्डमा यसको नाम लालगढी भनी राखिएको (आधुनिक देवानसँगको कुराकानी, २०७५/१/८) जानकारी पाइएको छ । सर्वसाधारणले भने बोधे यक वा बोधे गढी नै भनी चिन्दछन् ।

तेम्बे वंशावली लेखक हर्क तेम्बेका अनुसार बोधे सन्यक्पा मिङ्साका याक्थुडहरू नयडवा, तुम्बा, तुक्सा, यकसुवा, थुडसिडवा, लाडवेवा, पियोम्बा, नाम्योबा, चिएखा, कात्तावा, माङ्गाइवा, थलडवा आदिको माङ्गेन्ना यक (२०७३, पे. १००) हो ।

इमानसिंह चेम्जुङका अनुसार विजयपुरका मन्त्री श्री सामो राय चेम्जोङ र अहुम राय चेम्जोङ (२०५९: ६७) बोधे पर्गना अथवा चौबीस थुमका राजा चेम्जोङ रायहरू (२०५९: ७०) थिए ।

४.३.५ हाम्बेक्लुड

हाम्बेक्लुड	
हाम्बेक्	लुड
अदुवा	ढुङ्गो/गुफा
अदुवा ढुङ्गो/गुफा	

हाम्बेक्हाड थक्सुवा थरी लिम्बूका पूर्वज थिए । हाम्बेक्लुड यिनै हाम्बेक्हाडले लडाइँ गर्दा प्रयोग गरेको गुफा हो । स्थानीय अध्ययन सहयोगी हेम आडला सहित अध्येताले कमल तामाङ र खगेन्द्र खतिवडासँग (२०७५/१/८) गरेको कुराकानीबाट प्राप्त जानकारी अनुसार हाम्बेक्हाड चेम्जुङ थरी लिम्बूका पूर्वजहरूसँग युद्ध गरिरहन्थे । हाम्बेक्लुड फक्कु वा गुफामा उनी खाइखेली हिँड्ने ठाउँ मानिन्छ ।

Figure 33 लडाईंको समयमा हाम्बेक्हाड बस्ने गरेको विश्वास गरिएको गुफा

हाम्बेक्हाडका त्रासका कारण चेम्जोडहाडले आत्महत्या गरेको ठाउँको नाम अहिले पनि राजेभीर भनी नाम रहेको छ । हाम्बेक्हाडको दरबार रहेको मानिएको ठाउँ अहिले कामीको बारी भित्र पर्दछ । खानासँग हाम्बेक् अनिवार्य खाने र उनको शक्तिको स्रोत पनि हाम्बेक् भएकाले ती राजाको नाम हाम्बेक् हाड हुन गएको जन विश्वास छ । हाम्बेक्लुड गुफामा हाम्बेक्हाडले लडाईंको समयमा कान्छी रानीलाई लुकाउने गरेको कहावत छ ।

यासेली योडहाडले २०५६ तिर हाम्बेक्लाको भ्रमण गरी तल्लो हाम्बेक्ला निवासी ५४ वर्षीय पदमबहादुर तामाड र ५६ वर्षीय खड्ग बहादुर सड्योक्पा, धनकुटा राजारानी निवासी ८८ वर्षीय राजमुखी चेम्जोड र राजारानी साम्भेवा निवासी ६६ वर्षीय नरेन्द्र प्रसाद चेम्जोडसँग अन्तरवार्ता लिएर लेखेको लेखमा यस प्रकार वर्णन गरेका छन् :

हाम्बेक् हाड थक्सोवा थरी याक्थुड कुलका थिए । उनको नाम श्रीमाने (सिरे? माड्डे अपभ्रंश भएर श्रीमाने) थियो । उनी फलामको चोइटा चोइटा मिलाएर बनाइएको सालकको छाला जस्तो लुगा लगाउँथे । सत्रुको प्रहारबाट बच्न सक्ने अलौकिक शक्ति उनले प्राप्त गरेका थिए ।

Figure 34 हाम्बेक् हाडले सङ्योक्पा, लाडबेवा, चिराप्पा, पस्तके हाडहरूसँग लडाईं गर्ने गरेको आहाले भञ्ज्याङको पोखरी

त्यसैले शत्रुको वाण, गोली आदिले उनलाई असर गर्दैनथ्यो । छिमेकी राजाहरूमा सङ्योक्पा, लाडबेवा, चिराप्पा, पस्तके आदि थिए । उनीहरूसँग उनको लडाईं परिरहन्थ्यो । उनीहरूको लडाईं पर्ने उनीहरूको राज्यको सिमाना अहिले आहाले भञ्ज्याङ भनिने वाबाक्-ला थियो । उनको सबैभन्दा बढी युद्ध पस्तक हाडसित भयो । तर कसैले पनि उनलाई जित्न सकेनन् । हाम्बेक्हाडको दुई वटी रानीमध्ये कान्छी रानीले हाम्बेक्हाडको मृत्युको रहस्य थाहा पाएकी थिइन् । सत्रुपक्षले यो रहस्य बुझे । हाम्बेक्हाड नुहाउने रगुवा खोलामा ढुके पनि अवसर पाउन सकेनन् । पछि आम्बेबुड (आम्बोटे) को पानी मूलमा आफ्नो लुगा फुकाएर पानी पिइरहेको अवस्थामा पस्तकहाडले पछाडिबाट बाण हानी उनको हत्या गरे । उनको हत्या भएपछि उनको आत्म भडकियो र गाउँका मानिसको आडमा चढिरहन्थ्यो । जिउँदो छँदा खानासँग अनिवार्य हाम्बेक् खाने हाम्बेक्हाडको मृत्युपछि उनको हंसा चढेर बक्ने मानिसहरूले मलाई हरेक सालको चासोकमा हाम्बेक् चढाउ भनेर भन्थे भनिन्छ । यसपछि यस क्षेत्रका याक्थुडहरूले चासोक गर्दा हाम्बेक् चढाउने थाले र यो पछि अरू याक्थुड क्षेत्रमा पनि फैलिन पुग्यो (२०५६/५७, पे. २२-२४) ।

यस क्षेत्रलाई अहिले माथिल्लो हम्बेला र तल्लो हम्बेला भनिन्छ । यो क्षेत्र मौना खोला र रगुवा खोला बीचमा रहेको छ । हाम्बेक्हाडले लगाएको फलामको लुगा काठमाडौंको कुनै सङ्ग्रहालयमा रहेको कुरा गाउँलेहरू बताउँछन् ।

४.३.६ थाक्केलुङ

थाक्केलुङ	
थाक् केमा	लुङ
तान बुन्ने	ढुङ्गो
तान बुन्ने ढुङ्गो	

Figure 35 युमाले तान बुनेको विश्वास गरिएको थाक्केलुङ

याक्थुड लिम्बू भाषामा 'थाक् केमा' भन्नाले 'तान बुन्ने' र 'लुड' भन्नाले 'ढुङ्गा' भन्ने बुझिन्छ । 'थाक् केमा लुड' यी तिन शब्दहरू समास भएर थाक्केलुड बनेको हो ।

धनकुटा जिल्लाको साविक बोधे गाविसको तमर नदीको गडतिरमा मुरकुटे भन्ने ठाउँ छ । यो मुकुटे भएर एकचाना घाटतिर जाने मूलबाटोको नजिकै रहेको छ । मुरकुटेमा मुन्धुमी महत्वको एउटा सानो थुम्को छ । त्यस थुम्कोको तमर नदीतिर पर्ने माथिल्लो भागमा चिहानहरू रहेका छन् । यी चिहानहरू याक्थुड मूलतः चेम्जङहरूको इःप्पुड रहेको छ । अहिले मोटरबाटो रहेको ठाउँबाट थुम्को आरम्भ भइ करिब २५/३० मिटर माथि तागेरा निवाभुमा माडले नारीरूपी युमा (बोजू) को रूप धारण गरेर तान बुनेको मुन्धुममा पाइन्छ । यहाँ युमाले तान बुनेको ढुङ्गाको आसन अझ छँदैछ । पछिल्लो समयमा थुम्कोको दक्षिणी भागबाट चिहान विस्तार हुँदै आएर थाक्केलुड वरिपरि रहेका चिहानहरू बनेका थिए तर अहिले ती चिहानहरू हटाएर थाक्केलुडको परिसर बनाइएको देखिन्छ । थाक्केलुडको पूर्वी भागमा सिमेन्ट गारो उठाइ आगनजस्तो स्थान बनाइएको छ ।

यस थाक्केलुडमा ढुङ्गाको आसन, पिठ्युँ राख्ने, शिर अडेसिने ठुरी (साँचो डोरीमा राख्ने ठाउँ) र दुईवटा खुट्टा राख्ने लाङ्गेन्जो (तान चलाउने खुट्टा)को डोबसमेत छ । यही थाक्केलुडमा युमा बस्थिन् । युमा बसेको आसनपछिको ढुङ्गामा मान्छे, गाई र हात्तीको पाइलाका डोबहरू देखिन्छन् । थाक्केलुड पारिपट्टि खिबेकलुङ् (धागो तन्काएको ढुङ्गा) देखिन्छ । यो तान बुन्न धागो टाँगिएको ढुङ्गा हो । याक्थुड महिलाहरूलाई लुगा बुन्ने, धागो काट्ने, बुट्टा हान्ने सीप र कला भर्न युमाले सिकाएको मानिन्छ । यस कलामा युमा सबैभन्दा सुसम्पन्न र सुसंस्कृत थिइन् भन्ने विश्वास गरिन्छ । त्यसैले थाक्केलुड याक्थुड चेलीहरूको लागि मीथकीय महत्व बोकेको स्थल हो (धनहाड सुब्बा, २०६५: ३१-३२) ।

४.३.७ कुरुले तेनुपा यक

कुरुले तेनुपा यक पूर्णरूपमा नष्ट भएको छ । यस यकको क्षेत्रमा कुरुले तेनुपा माध्यमिक विद्यालयको भवन निर्माण भएको छ । यस ठाउँलाई कुरुले तेनुपा यक भनिए पनि यस यकको कुनै अवशेष बाँकी रहेको छैन । यो ठाउँलाई आजभोलि गढी गाउँ भनिन्छ । यस गढीको वरिपरि वनेम

फागो लिम्बू र याक्खा जातिको बसोबास छ । पहिला स्कूल भवन बनाउन घडेरी खन्दा त्यस ठाउँमा बन्दुकको गोलीको खोकाहरू भेटिएको बूढापाकाहरूले सुनाउँछन् ।

यसरी नै त्यस क्षेत्रमा घर बनाउन घडेरी खन्दा ३० देखि ४० डिग्रीको कोणमा ढुङ्गाले बनाइएका मृतकको खुट्टो तल र शीर माथि हुने गरी समाधिस्त गरिएका चिहानहरू भेटिएका थिए । ती चिहानमा पुलिक पनि पाइएका थिए । त्यसखाले चिहान बनाउने नागा जाति रहेको भनाइ रहे पनि खासमा ती जाति को हुन् भन्ने यकिन हुन सकेको छैन (भक्त नेम्बाङ सुब्बासँगको कुराकानी, २०७५/५/२) । तर कतिपय बूढापाका र मुन्धुमसाबाको विश्वासमा ती चिहानहरू याक्थुङ खाम्बोङ्बा लुङ्बोङ्बा जातिका हुन् ।

याक्थुङहरूको मरो मराउ हुँदा मृतकको लास बोक्ने बाँस काट्नु पूर्व मुन्धुम पतुरेर बाँस काट्ने अनुमति माग्ने र समाधिस्त गर्नका लागि चिहान खन्दा माटो किन्ने मुन्धुमी विधि हुन्छ । त्यस मुन्धुममा पुकारिने नाममा अन्य नामहरूसँगै सङ्घ्यक्पाको मूल प्रोटो मुन्धुमी नाम साम्यक्पा यसरी आउँछ : साम्यक्पा, कात्ताक्वा, लोरिवा, नाम्योबा, चिएप्पा, थु?लम्बा, नयङ्बा (साम्दु, ताप्लेजुङका येवा आइतहाङ सुत्लुङ साःम्बा) । यस कुराले कुरुले तेनुपा यकका आदिम बासिन्दा अहिले सङ्घ्यक्पा भनिने खाम्बोङ्बा लुङ्बोङ्बा साम्यक्पा लगायतका जातिहरू थिए र ती समाधिस्थलहरू उनीहरूकै थियो कि भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

कक्षा १० को इतिहास किताब (२०६४, परिमार्जित संस्करण २०६५) मा 'कुर्लेयोक' भनी उल्लेख गरिएको छ । यसको विवरणमा चौबिस मिकलुङ प्रान्त मावाहाङ राय राजा (पे. ८) भनी लेखिएको छ ।

४.३.८ सागेक् सुत्तुड

सागेक् सुत्तुड	
सा केक्मा > सागेक्	सुत्तुड
सन्तान प्रतिष्ठापन हुने	पवित्र ढुङ्गो
सन्तान आरोहण पवित्र ढुङ्गो	

याक्थुड महिलाहरू दोजिया हुँदा उनीहरूको हंस वा सातो यो सागेक सुत्तुड अर्थात् 'सन्तान आरोहण हुने पवित्र ढुङ्गो' मा गएर बस्ने जनविश्वास छ । साप्पोक चोमेन या कोख पुजा गर्दा फेदाडमाले दोजियाको हंस गर्भमा रहेको सन्तान वा बच्चाको आरोहित हंससँगै यसै ठाउँबाट लिएर आउने गर्दछ । यसको भौतिक अवस्थिति एकचाना घाट आसपासमा रहेको मानिन्छ । तर यो ठाउँ पत्ता लगाउन सकिएको छैन ।

यस बारेमा डाक्टर चैतन्य सुब्बाले “युमिक्मा पोखरी (मिड्वाखोलामा रहेको आम जन विश्वास) वा सेगेप सुरुडमा (फेदाममा रहेको आम जन विश्वास) मा दोजिया महिलाको हंस रहन्छ भन्ने मुन्धुममा आउँछ” (Mudhum relates that pregnant women's soul stays in the lake of Yumikma (popular belief in Miwakhla) or Segep Surungma (popular belief in Phedap) (१९९५, पे. २५७) उल्लेख गरेका छन् ।

४.४ जलहारा बेलहारा थुमका मुन्धुमी अवस्थल, माङ्गेन्ना यक/लुङधुङ, ऐतिहासिक यक/गढी, प्राकृतिक स्थलहरू

४.४.१ अक्मा लुङ र लुङधुङ

अक्मा लुङ	
अक्मा	लुङ
कटुवाल/कराउने	ढुङ्गा/पत्थर
कटुवाल ढुङ्गा/पत्थर	

Figure 36 जङ्गलभित्र अक्मा लुङ

धनकुटा सदरमुकाम भन्दा ५ किलोमिटर टाढा यो अक्मा लुङ (कटुवाल कराउने ढुङ्गो) रहेको छ । यो अक्मा लुङ सामुदायिक बनमा रहेको छ (सन्तोष आठपहरियासँगको कुराकानी, २०७५/१/५) । यो अक्करे भिरमा रहेको छ । यस कै आधारमा एउटा गाउँको नाम अक्मालुङ रहन गएको छ । यहाँ विशेष गरी आठपहरिया जातिको बसोबास रहेको छ ।

अक्मालुङ ठूलो पहरामाथि अडिएको छ । यसको टुप्पा चप्लेटी परेको छ । पहरामा दायाँ बायाँ ढोकाभै खुलेको ढुङ्गाको ओडार पनि छ । अक्मालुङ रहेको भूस्थल र अक्मालुङको बनावट हेर्दा कटुवाल यहाँमाथि उभिएर ठूलो स्वरले कुर्लन उपयुक्त देखिन्छ । अक्मालुङ रहेको ठाउँवरिपरि जङ्गल छ । अक्मालुङ अग्लो ठाउँमा रहेकोले तल, माथि, वरिपरिका गाउँहरू छर्लङ्ग देखिन्छन् । कटुवालहरू यही ढुङ्गामाथि उभिएर, कुर्लेर गाउँपट्टि फर्केर समाचार सुनाउँथे (धनहाङ सुब्बा, २०६५: ३-४) ।

लुङधुङ (पवित्र खोला) भने अक्मालुङको पूर्व दिशामा उत्तरदेखि दक्षिण सुसाउँदै बगिरहेको छ । आठपहरेहरूको जनजिब्रोले यसलाई लुङढाम (लोकवहादुर आठपहरियासँगको कुराकानी, २०७५/१/५) भनी उच्चारण गरेको पाइन्छ ।

४.४.२ गोरखे खेवा लुङ

Figure 37 गोरखे खेवा लुङको शिलालेख

यो गोरखे खेवा ढुङ्गो धनकुटा बजारको चिरबिरे चौतारो मुनि रहेको घुमाउने चौतारोमा रहेको छ । हाल सालै यस चौतारोलाई पक्की बनाइएको छ । परिपरि मगर बस्ती भए पनि यो चौतारो सार्वजनिक स्थलको रूपमा रहेको छ । तत्कालीन हात्तीखर्क र सान्ने बैँसीका मालिक पहलमान गोरखासिङ खेवाबाट धनकुटा मुकामका राणा शासकका जासुसहरूले सान्ने खेत हात पार्नका लागि पोलभोस गरेपछि उनलाई सजाय दिनका लागि मूलघाटबाट ढुङ्गा बोकाइ ल्याएर त्यसलाई यस घुमाउने चौतारोमा स्थापना गरिएको हो । यो स्थान अहिलेको गाडी बाटो बन्नु अघिको धनकुटा जाने चल्ती बाटोमा पर्दथ्यो । यस ढुङ्गामा नागरी लिपिमा लेखिएको विवरण खिएर अहिले बुझिने अवस्थामा रहेको छैन ।

४.४.३ फुजुलुङ यक

Figure 38 तुम्बाहाङ र खवाहाङ याक्थुङहरूको माङ्गोला? लुङ्घुङ

धनकुटा बजारमुनि सान्ताङ गाउँसँग आमने सामने रहेको फुजुलुङ अहिले किम्दाङ थरी आठपहरिया जातिको बसोबास क्षेत्रका रूपमा रहेको छ । यहाँबाट तुम्बा र खवा याक्थुङहरू छुटिएरको मिथक छ । यस ठाउँलाई हाल तुम्बाहाङ र खवाहाङ भनिने तुम्बा र खवा याक्थुङहरूको

माङ्गेन्ना? लुङ्घुड (प्रेम तुम्बाहाडसँगको कुराकानी, २०७५/१/६) हो । यो व्यक्तिगत जग्गामा रहेको छ ।

यस बारेमा योमुई चम्खासिं यक स्मारिका (२०६९, पे. ४८-४९) मा “फुजुलुड यक लिम्बु जातिका तुङ्घड थरको यक हो । ... फुजुलुड यकमा आउनुभन्दा अगाडि तुङ्घडहरू माङ्वा यकमा र सोभन्दा अगाडि सान्ताडबाटै उत्पत्ति भएका थिए भनी मुन्धुमविद भरत तुङ्घड बताउँछन्” भनी उल्लेख गरिएको छ ।

४.५ स्थलहरूको वर्गीकरण

यहाँ उल्लेखित स्थलहरूलाई मुन्धुमी स्थलहरू, माङ्गेन्ना यक या लुङ्घुडहरू, ऐतिहासिक यक वा गढीहरू, पुरातात्विक प्राकृतिक स्थलहरूको समूह विभाजन गर्न सकिन्छ ।

४.५.१ मुन्धुमी स्थलहरू

याक्थुड जातिमा प्रचलित मुन्धुममा उल्लेख भएका पवित्र स्थलहरूलाई यहाँ मुन्धुमी स्थलका रूपमा लिइएका हुन् । यसका साथै याक्थुड जातिले मानीपुजी ल्याएका माङ वा साम्माडसँग सम्बन्धित स्थलहरूलाई पनि यहाँ मुन्धुमी स्थलका रूपमा लिइएका छन् । फेदाप थुम, छथर थुम, चौबिस (मिकलुक) थुम र जलहारा बेलहारा थुममा रहेका मुन्धुमी स्थलहरू निम्न अनुसार रहेका छन् :

मुन्धुमी स्थलहरू	फेदाप थुम	(१) मेयडलुड (२) मेन्छ्ययेम् थेगु (३) पक्लुड (४) थाक्चोके (५) माक्युलुड
	छथर थुम	(१) थाक्चोलुड (२) वामिक्खड (३) माक्लुड
	चौबिस (मिकलुक) थुम	(१) लुड तक्पेत् (२) साम्लो लुङ्घुड (३) थाक्केलुड (४) सागेक् सुत्लुड
	जलहारा बेलहारा थुम	—

४.५.२ माङ्गेन्ना यक वा माङ्गेन्ना लुङ्घुड

माङ्गेन्ना यक वा माङ्गेन्ना लुङ्घुड याक्थुडहरूको थामालुङ् अर्थात् उद्भव स्थलका रूपमा लिइन्छ। “यक” मूलतः जातिको इतिहाससँग जोडिन्छ भने “लुङ्घुड” जातिको उद्भव सम्बन्धी आध्यात्मिकतासँग जोडिन्छ। माङ्गेन्ना यक वा माङ्गेन्ना लुङ्घुड सम्बन्धित जातिको आदिम गढ भनी बुझ्न सकिन्छ। याक्थुड जातिमा माङ्गेन्ना गर्दा वर्तमान अवस्थामा बसोबास गरेको ठाउँको घरबाट मुन्धुम फलाक्दै येबोदाङ्वा येबोदाङ्माको साम लिएर माङ्गेन्ना यकमा पुराइ शिर उठाइ फेरि घुमाएर यथा स्थानमा ल्याइन्छ। यसले येबोदाङ्वाको जातिले पार गरेर आएको सुदूर इतिहासको स्थानहरूको भ्रमण गराउँदछ।

फेदाप थुम, छथर थुम, चौबिस (मिकलुक) थुम र जलहारा बेलहारा थुममा रहेका माङ्गेन्ना यक वा माङ्गेन्ना लुङ्घुड निम्न अनुसार रहेका छन् :

माङ्गेन्ना	फेदाप थुम	(१) पोक्लाबाड यक्
यक् वा माङ्गेन्ना लुङ्घुड	छथर थुम	(१) योमोइ चम्खासिड यक (२) चाडसिड यक (४) तावालुड सुसुवादेन यक
	चौबिस(मिकलुक) थुम	—
	जलहारा बेलहारा थुम	(१) फुजुलुड यक

४.५.३ ऐतिहासिक स्थल वा ऐतिहासिक गढीहरू

ऐतिहासिक स्थल वा ऐतिहासिक गढीहरूले याक्थुड हाडहरूले राज्य गर्दा कायम भएका दरवार वा प्रशासनिक स्थलहरूका अवशेषहरू वा लडाइँका क्रममा निर्माण गरिएका गढीहरू हुन्। यी स्थलहरू पूर्ण रूपमा इतिहाससँग जोडिएका स्थलहरू हुन्।

फेदाप थुम, छथर थुम, चौबिस (मिकलुक) थुम र जलहारा बेलहारा थुममा रहेका ऐतिहासिक यक वा गढीहरू निम्न अनुसार रहेका छन् :

ऐतिहासिक स्थल वा ऐतिहासिक गढीहरू	फेदाप थुम	(१) मूर्तिधारा (२) हाडमा वारक (३) तुम्बाड यक/तुम्बा यक (४) पोक्लाबाड हाडयुक्ना
	छथर थुम	—
	चौबिस (मिकलुक) थुम	(१) बोधे यक (२) कुरुले तेनुपा यक (३) हाम्बेक्लुड
	जलहारा बेलहारा थुम	(१) गोरखे खेवा

४.५.४ पुरातात्विक प्राकृतिक स्थलहरू

प्राचीन समयमा याक्थुड जातिले बनाएका वा उपयोग गरेका स्थलहरू पुरातात्विक स्थलहरू हुन् । प्राकृतिक रूपमा रहेका तर लोक विश्वाससँग जोडिएका स्थानहरू प्राकृतिक स्थलहरू हुन् ।

फेदाप थुम, छथर थुम, चौबिस (मिकलुक) थुम र जलहारा बेलहारा थुममा रहेका पुरातात्विक प्राकृतिक स्थलहरू निम्न अनुसार रहेका छन् :

पुरातात्विक प्राकृतिक स्थलहरू	फेदाप थुम	(१) लुडनामफुड (२) चिजिलिड वारक
	छथर थुम	(१) चडलुड खुक्ताड (२) माड्वारक् मार्गा पोखरी (३) सुसुबा थेगु
	चौबिस (मिकलुक) थुम	(१) मावरक पावरक
	जलहारा बेलहारा थुम	(१) अःकमालुड र लुडधुड

यी स्थलहरू मध्ये कतिको बहुरूपीय पहिचान रहेका छन् जस्तै माक्यु लुड माड थान हो भने कुरुम्बाड थरी लिम्बुहरूको थामालुड वा थामुड अर्थात् माङ्गेन्ना यक पनि हो । यसरी नै चडलुड खुक्ताड वा गुफामा चडलुड माड थान भएकाले यो प्राकृतिक स्थल हुनुका साथै धार्मिक स्थल पनि हो । यसरी नै लोकले मार्गापोखरी र माडवा वा देवारीले माडवारक भन्ने पोखरी प्राकृतिक हुनुका

साथै हरेक भदौ पूर्णिमामा छथर क्षेत्रका माडबाहरू यस पोखरीमा गई पूजा गर्ने भएकाले पवित्र धार्मिक स्थल पनि हो ।

४.६ अवस्थलहरूको अवस्था

अध्ययन गरिएका अवस्थलहरू पूर्ण रूपमा अस्तित्व समाप्त भएको, अति अतिक्रमित, अतिक्रमण उन्मुख र सामान्य अवस्था गरी चार समूहमा विभाजन गरी हेर्न सकिन्छ ।

४.६.१ अस्तित्व समाप्त भएका अवस्थलहरू

अस्तित्व समाप्त भएका अवस्थलमा कुरुले तेनुपा यक पर्दछ । यसको प्रोटो शाब्दिक रूप “तेन् नुप्पा” अर्थात् समाप्त भएको वा टुङ्गिएको स्थान वा अन्तिम स्थान भने जस्तै याक्थुड जातिको इतिहाससँग सम्बन्धित यस यकको कुनै अवशेष बाँकी रहेको छैन, समाप्त नै भएको छ । यस यक वा गढीमा विद्यालय भवन ठडिएको छ । यसलाई पुनर्उत्थान वा पुनर्निर्माणको सम्भावना करिब समाप्त भएको छ । यसको विनासमा नेपाल सरकार जिम्मेवार छ ।

यसरी नै थाक्चोलुड पवित्र स्थलमा सत्यहाडमा पन्थीले माडहिम र राष्ट्रिय विभूति फाल्गुनन्दको शालिक बनाएर यसको प्राकृतिक अवस्थालाई पूर्ण रूपमा नष्ट गरेका छन् । यसको पुरानो प्राकृतिक अवस्थामा ल्याउन सकिने सम्भावना समाप्त भएको छ ।

४.६.२ अति अतिक्रमित अवस्थलहरू

अति अतिक्रमित अवस्थामा रहेका अवस्थल मध्ये एक मेयडलुड माड थान हो । यसमा सरकारी संस्थाहरू जस्तै नेपाल आर्मी, प्रमुख जिल्ला प्रशासन, हिन्दुवादी सङ्घ संस्थाहरू क्रियाशील रहेका छन् । यसलाई याक्थुड जातिसँग सम्बन्धित मिथक अनुसार काउपापा सिद्धान्त मुताविक पुनः पुरानो विराशतमा व्युत्ताउन तेह्रथुम याक्थुड चुम्लुड क्रियाशील रहे पनि सफलता प्राप्त हुन सकिरहेको छैन ।

यसरी नै थाक्चोकेसँगै रहेको युमा फुकुको पनि प्राकृतिक अवस्था करिब समाप्त भएको छ । यसमा सत्यहाडमा पन्थीहरूले मान्ने थेवाहाडसाम (शिव/महादेव) नामकरण गरी त्यसको प्रतीक ढिस्को उठाउने, ठुला ठुला त्रिशूल गाड्ने, उनीहरूले मान्ने देवीदेवताको थान बनाउने, त्यस

परिसरलाई कब्जा गर्ने आदि काम गरेका छन् । यसको पनि प्राकृतिक रूप करिब नष्ट प्रायः भएको छ ।

अर्को महत्वपूर्ण मुन्धुमी अवस्थल **मेन्छ्यायेम्** थेंगु पनि तीब्र अतिक्रमणमा परेको छ । यहाँ पनि सत्यहाडमा पन्थीहरूले थेंबाहाडसामको ढिस्को उठाउने, यज्ञ कुण्ड बनाउने, विभिन्न स्थानमा उनीरुले मान्ने देवीदेवताको थानहरू बनाउने काम गरेका छन् । मेन्छ्यायेम् जो महिला मूलतः तरुनीहरूको चो?लुङ हो, त्यसको सबैभन्दा माथिल्लो भागको जङ्गल पूरै फँडानी गरिएको छ । त्यसको दक्षिणी मोहडाको ढुङ्गा निकालेर त्यसको प्राकृतिक अवस्थालाई नष्ट गर्नुका साथै कुरूप बनाइएको छ । प्राकृतिक रूपमै सबैभन्दा अग्लो ठाउँमा रहेको यस शिखरको दक्षिण पूर्वी भागमा कृतिम टावर बनाइएको छ । यसले पनि यसको प्राकृतिक अवस्थामा धक्का पुराएको छ ।

धनकुटा चौबिस थुम राजारानी गाउँमा रहेको **पावरक** पनि यस्तै अतिक्रमित अवस्थामा रहेको छ । यस तालले ओगटेको सम्पूर्ण जग्गा व्यक्तिहरूको नाममा नापी गरिएको छ । यसको धेरै दलदल नभएको क्षेत्रमा खोतीपाती गर्ने गरेको देखिन्छ । पावरकले ओगटेको जग्गा पनि व्यक्तिहरूकै नाममा नापी गरिएको भए पनि यो ताल पानीले भरिभराउ छ तर पावरक करिब सुक्खा अवस्थामा रहेको छ । प्रयास गरेमा पावरकलाई पुनः ब्युँताउन सकिने सम्भावना अभै रहेको छ ।

४.६.३ अतिक्रमण उन्मुख अवस्थलहरू

पोक्लाबाड हाडयुक्ना (पोक्लाबाड दरवार) मा २०७४ साल गाडी बाटो बनाउने क्रममा दरवारको भग्नावशेषको धेरै अंश भत्काइएको छ । बाँकी रहेको भग्नावशेष बचाउँदै त्यसको पूर्व भौतिक प्रारूप थाहा पाउने स्थानीयको अनुभवको आधारमा त्यसलाई पुनरनिर्माण गर्न सकिने सम्भावना रहेको छ । पोक्लाबाड माडगेन्ना यक परिसरमा रहेको अधिकांश ढुङ्गाहरू फुटाएर त्यस वरिपरि बसोबास गर्नेहरूले घर बनाएका छन् । अब ढुङ्गाको स्तम्भ मात्र बाँकी छ तर परिसर रहेकाले त्यस ठाउँलाई पुनरस्थापित गर्न सकिने सम्भावना छ ।

तेहथुम फेदापकै **पक्लुङ** पनि अतिक्रमण उन्मुख अवस्थलको रूपमा लिन सकिन्छ । पक्लुङ वरिपरिको सम्पूर्ण जग्गा मानिसहरूले घडेरीको रूपमा कब्जा गरेका छन् । त्यसलाई

सार्वजनिककरण गर्न नसकिए यसको अवस्था पनि कुनै पनि बेला समाप्त हुने सम्भावना रहेको छ । पक्लुङको पूर्वी दिशामा रहेको थाङबेनले पोखेको ढुङ्गाको थुप्रो पनि यसै समूहमा पर्दछ ।

मेयङलुङको **फेदाप गढी** पनि अतिक्रमण उन्मुख अवस्थामा रहेको छ । यस गढीसँग असम्बन्धित फलामका त्रिशुलहरू गाढ्ने काम भएको देखिन्छ । शक्ति पीठ भनेर बोर्डहरू राखिएका छन् । यस प्रवृत्तिका व्यक्तिहरूले क्रमशः यसलाई पछि गएर हिन्दु तीर्थस्थलको रूपमा विकसित गराउने खतरा रहेको छ ।

छथर थुम ओखेमा रहेको **तावालुङ सुसुवादेन** यकको दक्षिणी पश्चिमी भागमा रहेको ओढारमा थान स्थापना गरिएको छ । यसको केही दक्षिण पूर्वी भागमा रहेको डाँडोमा सत्यहाडमा पन्थीहरूले माडहिम बनाउन स्थान ओगटेको देखिएको छ । यी कुराले तावालुङ सुसुवादेन यक कालान्तरमा हिन्दुकृत स्थलको रूपमा जानसक्ने सम्भावना देखिएको छ ।

४.६.४ सामान्य अवस्थाका अवस्थलहरू

बुँदा ४.६.१, ४.६.२ र ४.६.३ मा परेका बाहेक अन्य अवस्थलहरूको अवस्था सामान्य रहेको छ । यी अवस्थलहरूको अवस्था सामान्य हुनुमा (क) सम्बन्धित समुदायले रेखदेख गर्नु, र (ख) प्राकृतिक हिसाबले मानवीय दखल कम पुग्ने अवस्थामा रहनु ।

यति हुँदा हुँदै पनि यी अवस्थलहरू पनि सामान्य अवस्थामा नै रहिरहला भन्न सकिने अवस्था भने छैन । करिब २ दशकपछि स्थानीय निकायहरूको निर्वाचन सम्पन्न भएको छ र यी निकाय क्रियाशील हुने अवस्था आएको छ । स्थानीय निकायहरूसँग पर्याप्त बजेट समेत भएको वर्तमान अवस्थामा मोटर बाटो खन्ने, विकास निर्माणका पूर्वाधारहरू निर्माण गर्ने, पर्यटकीय स्थान विकास गर्ने काममा ती निकायहरू सकृय भएका छन् । यस्तो अवस्थामा कतिपय धार्मिक र ऐतिहासिक स्थलहरूभन्दा विकास निर्माणका कामहरू अनविज्ञता वा बेवास्ताका कारण तहस नहस हुने अवस्था पनि आउन सक्छन् । यसका उदाहरणका रूपमा पोक्लाबाङ हाडयुक्तालाई लिन सकिन्छ ।

४.७ छलफल

अर्जुन माबुहाड (२०७३) का अनुसार यस्ता अवस्थल वा स्थानहरू विकासको नाममा राज्यबाट अतिक्रमण र प्राकृतिक प्रकोपले अतिक्रमण हुने गरेका छन् । हिन्दू मताधारीहरूको हेजेमोनी, विकासको नाममा नियतवश राज्यका अङ्गहरूले यस्ता पहिचानजन्य स्थानहरू विनास गर्ने क्रमसँगै पछिल्लो समयमा किरात धर्मभित्रका सत्यहाडमा पन्थीहरूले आदिम मुन्धुमी एवम् ऐतिहासिक स्थलहरूको अस्तित्व समाप्त हुने गरी उनीहरूको माडहिम बनाउने, उनीहरूको यज्ञकुण्ड लगायत थान बनाउने कामले अर्को अतिक्रमणकारी थपिएका छन् । याक्थुडहरू क्रिस्चियनमा लाग्दा पनि आफूले मान्ने गरेको थानमान, मुन्धुमी सामानहरू नष्ट गर्ने, हेलोहोचो गर्ने भएका छन् ।

यस खाले कामको परिणामस्वरूप याक्थुडहरू आफैले आफूलाई खस आर्यन-, भारतीय- र पश्चिमा दृष्टिले हेर्न थाल्दछन् (Yakthungs started viewing themselves from Khas-Aryan-, Indian-, and Western lenses: they started to viewing...) (मारोहाड, पे. ५७३) । अर्थात् औपनिवेशीकरणका कारण याक्थुड मुन्धुम, मुन्धुमी स्थलहरू, ऐतिहासिक स्थलहरू, माङ्गोन्ना यकहरू हिन्दू विश्व दृष्टि, इसाई वा पश्चिमा विश्वदृष्टिबाट हेर्न थाल्दछन् । अहिले सत्यहाडमा पन्थीहरूले थाक्चोलुङ, थाक्चोके युमा युक्तेन आदिमा प्यागोडा शैलीको मन्दिर बनाएका छन्, बडेबडे त्रिशूल गाडेका छन्, यज्ञ कुण्ड बनाएका छन्, डम्मरु गाडेका छन्, कमण्डलु व्यवस्था गरेका छन् र किरात धर्मको वकालत गरेका छन् । यो अवस्था याक्थुडहरू स्वयम् हिन्दू औपनिवेशीकरणको गम्भीर चपेटामा परेको अकाट्य नमुना हो ।

यसरी नै मेयडलुङ माडलाई सिंहवाहिनी देवी भनेर नेपाली सेनाले लेखी जबरजस्त नामकरण गर्नु, जिल्ला प्रशासनका साथै हिन्दुवादी संस्थाहरूले त्यसलाई पक्षपोषण गर्नु, चिजिलिङ वारकमा जलकन्याको मन्दिर बनाउनु, विभिन्न अवस्थलहरूको नाम हिन्दुकरण गर्नु आदि हिन्दू हेजेमोनीको जबरजस्त नमुना हो ।

यस प्रकारको औपनिवेशीकरण वा हेजेमोनीबाट याक्थुड जाति, याक्थुड अवस्थलहरू, यिनीहरूसँग जोडिएका मिथकहरू, यिनीहरूको मौलिक नामहरू, यिनीहरूबाट प्राप्त फाइदाहरूको उपयोग, आत्मगौरव आदि प्राप्तिका लागि काउपापा सिद्धान्तको आत्मनिर्णयको सिद्धान्त जसले सम्बन्धित

जातिको सार्वभौमसत्ता, स्वायत्तता, नियन्त्रण, स्वतन्त्रता आदि अङ्गीकार गरिनुपर्छ । यस प्रकारको दुर्दान्त अवस्थाबाट उन्मुक्त हुन वाल्टर मिग्नोलो (२००७) को डिलिडकिड वा हिन्दू राज्यको औपनिवेशिकता र हेजेमोनीबाट सम्बन्ध विच्छेद गर्नुपर्दछ । यसको मतलब राज्यमा हावी हिन्दू र याक्थुड मौलिक अवधारणा, इतिहास, ज्ञान, दर्शन, संस्कार, संस्कृति आदिमा रहेको भिन्नता खुट्याउन सक्नुपर्दछ । यसपछि याक्थुड मौलिकतामा केके कुरा हिन्दूबाट मिसिन आए वा मिसाइए र याक्थुड विशेषता विस्थापित गरिए भन्ने जानकारी हुन आउँछ । जस्तो कि मेयडलुड माडलाई याक्थुड मुन्धुम दर्शनमा चल्ने युमा माड नभनी सिंहवाहिनी देवी भनी नामकरण गरिनु यसको उदाहरण हो । थाक्चोलुडमा प्यागोडा शैलीको मन्दिर निर्माण, हाडसाम थेवा (शिव) को मण्डप निर्माण, त्रिशुल रोप्नु, यज्ञकुण्ड निर्माण, कमण्डलु प्रयोग आदि औपनिवेशिकता स्वीकार गरी स्वज्ञान, स्वसंस्कृति, आचार व्यवहार हो भनी व्यख्या गर्नु मानसिक हिसाबले पूर्ण औपनिवेशिकृत हुनु हो भने त्यस अनुसार आचार व्यवहार गर्नु औपनिवेशिकृत व्यवहार प्रदर्शन गर्नु हो । डिलिडकिड चरणमा यसखाले सम्बन्धको विच्छेद हुनुपर्दछ ।

यसमा फरकपना र हेजेमोनीको प्रक्रिया थाहा पाई त्यसबाट सम्बन्ध विच्छेद गरेपछि मारोहाड लिम्बु (२०१७) बाट प्रयुक्त रिलिडकिड सैद्धान्तिक विधि अनुसार याक्थुड सावा येत हाड वा सुसुवा लिपिम ज्ञान, मुन्धुम दर्शनसँग पुनः जोड्नु पर्छ जस्तै मेयडलुड माड, युमा माड जो याक्थुड मुन्धुम सम्मत सोचाइ र व्यवहार छ, त्यससँग जोड्नुपर्छ । त्यसपछि मौलिक ज्ञानसँग एकीकृत हुनुपर्दछ । यो विधिलाई मारोहाड लिम्बु रिलिडकिड विधि भन्दछन् । रिलिडकिड विधि अनुसार याक्थुड सावा येत हाड वा सुसुवा लिपिम सम्बन्धित अवस्थलहरूसँग सम्बन्धित मिथक, ज्ञान, दर्शन, संस्कार, परम्परा, मौलिकता आदि खोजी गर्ने, पत्ता लगाउने, निर्माण गर्ने त्यसलाई युग सापेक्ष रूपमा आधुनिक प्रविधिसँग एकाकार गरी विश्वग्राममा प्रभावह गर्नु पर्दछ । यसको उदाहरणको रूपमा मेन्छ्यायेममा सत्यहाडमाहरूले प्रतिष्ठापन गर्न खोजिरहेको हिन्दुकृत यज्ञकुण्ड, हाडसाम थेवा (शिव) को मठले बोकेको दर्शन, चिन्तन, ज्ञानलाई विस्थापन गर्दै तड्सिड तक्मा मुन्धुममा आउने सिसागेन् मेन्छिन् (भद्र महिला)को सिर उठाउने सिद्धिस्थलले दर्शन, चिन्तन, ज्ञानलाई पुनरनिर्क्योल, पुनरनिर्माण गरी विश्वव्यापीकरण गर्ने काम गर्नु पर्दछ ।

यस प्रकारको काम गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १६९ को नेपाल पक्ष राष्ट्र भएकाले यस महासन्धिको भाग २ भूमि सम्बन्धी परिच्छेद १३.१ ले प्रत्याभूत गरेको “... सम्बन्धित जनताको सांस्कृतिक र आध्यात्मिक मूल्यका लागि वा क्षेत्र वा दुवै तिनीहरूले ओगटेका वा प्रयोग गरेका छन्, सँग तिनीहरूको सम्बन्धको खास गरी यस सम्बन्धको सामुहिक पक्षको महत्वलाई सम्मान गर्ने छ” (२०६९, पे. ५) भन्ने कुरालाई पनि ध्यानमा राखिनु पर्दछ। किन कि याक्थुङ लाजे? लिम्बुवानमा रहेका सम्पूर्ण याक्थुङ सावा येत हाड वा सुसुवा लिपिम अवस्थलहरूमा याक्थुङहरूको सांस्कृतिक र आध्यात्मिक मूल्य रहेका छन्। सावा येत हाड वा सुसुवा लिपिम याक्थुङ जाति आफैमा सामुहिक जीवन पद्धति अङ्गीकार गर्ने जाति हो। त्यसैले यसखाले अवस्थलहरूमा उनीहरूको सामुहिक आत्मसम्मान निहित छ।

यसरी नै आदिवासी अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय घोषणापत्र समेतको नेपाल सरकार पक्ष राष्ट्र भएकाले यसको धारा २५ ले प्रत्याभूत गरेको “आदिवासी जनजातिसँग परम्परादेखि नै उनीहरूले आफ्नो स्वामित्वमा राखेका वा अन्य किसिमबाट कब्जा गरी प्रयोग गर्दै आएको भूमि, क्षेत्र, पानी र तटवर्ती समुद्र तथा अन्य संसाधनसँगको उनीहरूको पृथक आध्यात्मिक सम्बन्धलाई कायम राख्ने तथा सुदृढ पार्ने तथा यस सम्बन्धमा भावी पुस्ताप्रतिको आफ्नो उत्तरदायित्व बहन गर्ने अधिकार छ” (२०६९ पे. २७-२८) भन्ने विषयलाई पनि सावा येत हाड वा सुसुवा लिपिम याक्थुङ जातिको ती अवस्थलहरूसँग उनीहरूको आध्यात्मिक सम्बन्धलाई अविच्छिन्न कायम राख्ने, त्यसलाई सुदृढ पार्ने र भावी पुस्तालाई हस्तान्तर गर्न पाउने अधिकारको प्रत्याभूत गर्नुपर्छ।

सावा येत हाड वा सुसुवा लिपिम याक्थुङ जातिका मुन्धुमी अवस्थलहरूको पुनरनिर्माण, संरक्षण, संवर्द्धन गर्दा नेपाल सरकारले जारी गरेको प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ को दफा २ उपदफा (ख) ... प्रागऐतिहासिक कालमा मानिसले निर्माण गरी उपभोग गरेको वस्तु कुनै पनि देशको इतिहास बोध गराउने ... शिलापत्र, ताम्रपत्र, काष्ठपत्र, भोजपत्र, कागजपत्र, मुद्रा वा ऐतिहासिक घटना घटेको वा ऐतिहासिक विशिष्ट व्यक्ति बसेको घर वा त्यस्तो व्यक्तिले प्रयोग गरेको वस्तु, ढुङ्गा, काठ, माटो, हस्तीहाड, हाड, काँच, कपडा, काजज धातु आदि वा बेलबुट्टा भरी आकर्षक ढङ्गले बनाएको घरको कुनै महत्वपूर्ण भाग वा सो घरमा उपयोग गरिएका वस्तु वा बेलबुट्टा

भरी वा नभरी बनाइएको मूर्ति ... पशुपंछी, स्थावर जङ्गलको प्रकृतिक .. (पे. २-३) वस्तुहरू समेतलाई ध्यानमा राखिनु पर्दछ ।

अहिले ध्वस्त भएका मुन्धुमी अवस्थलहरू, अति अतिक्रमित अवस्थलहरू, अतिक्रमण उन्मुख अवस्थलहरू पुनरस्थापति गर्न, पुनरनिर्माण गर्न, संरक्षण गर्न यही प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐनको दफा ९ ले तीर्थ स्थान तथा देवालयहरूको बचाउका लागि “...नेपाल सरकारको हेरचाहमा रहेको वा पुरातत्व सम्बन्धी वा ऐतिहासिक महत्वको तीर्थ स्थान वा देवालयलाई दुरूपयोग वा त्यसमा कुनै किसिमको बेहिसाब हुन गर्न नदिने जो चाहिने प्रबन्ध नेपाल सरकारले गर्न सक्तछ” (पे. ९) व्यवस्था बमोजिम नेपाल सरकार स्वयम्ले पनि काम गर्नुपर्छ ।

अध्याय पाँच

निष्कर्ष र सुभावावरू

५.१ निष्कर्ष

याक्थुड जाति मुन्धुम अनुसार सावा येत् हाड सा (सन्तति) हुन् । उनीहरू सुसुवा लिलिम याक्थुडहरू भनेर पनि चिनिन्छन् । उनीहरूले बसोबास गरेको भूगोललाई 'याक्थुड', 'याक्थुड लाजे?' भनिन्छ । इतिहासको एउटा कालखण्ड विशेष गरी शाह र राणा कालमा याक्थुड लाजे?लाई पल्लो किरात भनियो । आधुनिक राजनीतिक नक्साङ्कन अनुसार अरूण-कोसी पूर्व, मेची पश्चिम, तिब्बत दक्षिण र भारत उत्तरको भूभाग लिम्बुवान (इडनाम तथा इडनाम, पे. २३) हो । यही भूगोलका आदिवासीहरू याक्थुडहरू हुन् । याक्थुडहरू आफूले आफैलाई सम्बोधन गर्ने स्वनाम (Endonyms) शब्द याक्थुड (पुरुष भए याक्थुडबा, महिला भए याक्थुडमा) हो भने किरात, लिम्बु, चोड, आदि अरू जातिले समयक्रममा याक्थुड जातिलाई बोलाउने गरेको परनाम (Exonyms) शब्द हुन् ।

याक्थुड जातिको आफ्नै सभ्यता, धर्म, दर्शन, संस्कार, संस्कृति, विश्व दृष्टि, इतिहास, नैतिक आचार विचार, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक प्रणाली रहेका छन् । यी सम्पूर्ण कुरा मुन्धुमबाट निर्देशित हुन्छन् । वि.सं. १८३१ पूर्व याक्थुड जाति आफ्नै सजातीय सभ्यतामा चलेको थियो भने याक्थुड लाजे? लिम्बुवान राज्य नेपाल राज्यमा सहराज्यको रूपमा गाभिएपछि गोर्खाली राजा पृथ्वी नारायण शाहको नेतृत्वको हिन्दू बोलाबाला भएको राज्य शक्तिको दबावमा याक्थुड लाजे? लिम्बुवान पन्यो । यसपछि क्रमशः याक्थुड लाजे? अर्थात् लिम्बुवानको आफ्नो मौलिक सभ्यता, मुन्धुम, धर्म, दर्शन, भाषा, संस्कृति आदि ज्ञानमा हिन्दू औपनिवेशीकरण आरम्भ भयो, राणा काल, पञ्चायतकाल हुँदै आजको अवस्थासम्म आइपुग्दा यो सङ्कटापन्न अवस्थामा पुग्यो । यही सन्दर्भमा याक्थुड सभ्यता, मुन्धुम, इतिहाससँग सम्बन्धित अवस्थलहरू जो हिन्दु औपनिवेशीकरणको सिकार भएका छन्, यहाँ तिनको अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनका लागि दस लिम्बुवान सत्र थुममध्ये फेदाप, छथर, चौबिस (मिकलुक) र जलहारा बेलहारा थुम जो पञ्चायतले तय गरेको राजनैतिक भूगोल तेह्रथुम र धनकुटा जिल्ला छनौट गरिएका थिए । अध्येताले स्थलगत भ्रमण गरी मुन्धुमी अवस्थलहरूको अवलोकन गरी अध्ययन गरेको थियो । ती स्थानहरूको भ्रमण गरिए पनि

समय सीमा, साधन स्रोतको सीमाका कारण ती स्थानको समुद्री सतहबाट हुने उचाइ, अक्षांश देसान्तर रेकर्ड गर्न सकिएन ।

याक्थुङ जातिको मुन्धुमी र ऐतिहासिक अवस्थलहरू विनासमा निम्न पक्षले भूमिका खेलेको पाइयो :

(क) हिन्दू धर्म हावी राज्यसत्ता र तिनका अबयबहरूको औपनिवेशी अतिक्रमण नीति र कार्य ।

(ख) विकास निर्माणको नाममा गरिने ध्वंश ।

(ग) सत्यहाडमा पन्थीहरूको अतिक्रमण ।

(घ) याक्थुङ समुदाय मुन्धुमी तथा ऐतिहासिक अवस्थलको मूल्य र महत्वबारेमा अनविज्ञता र बेवास्ता ।

यसखाले अतिक्रमणले भौतिक रूपमले कतिपय अवस्थलहरू पूर्णरूपमा समाप्त भएका छन् । केही अवस्थलहरू अति अतिक्रमित भएर रहेका छन् । केही अवस्थलहरू अतिक्रमण उन्मुख रहेका छन् । केही भने प्राकृतिक रूपमै सुरक्षित रहेका छन् । केही सम्बन्धित समुदाय सचेत भएर अवस्थलहरू बचाएर राखेका छन् ।

अधिकांश अवस्थलहरूको नाम कि त अपभ्रंश भएका छन् या त परिवर्तन भएका छन् । पुरानो पुस्ताका जानकार मानिसहरूको मृत्यु, लिखित रूपमा अभिलेखीकरण गरिराख्ने परम्पराको अभाव आदिले ती अवस्थलहरूसँग सम्बन्धित मिथक, आख्यान, इतिहास, कहावत पनि प्रायः लोप भइसकेका छन्, छिटफुट मात्र पाइन्छन् ।

याक्थुङ मुन्धुम र इतिहाससँग सम्बन्धित अवस्थलहरू याक्थुङ जातिसँग सम्बन्धित सम्पदा मात्र होइनन् । यी सिङ्गो मानव सभ्यताका सम्पदाहरू हुन् । यिनको संरक्षण र संवर्द्धन राज्य र सम्बन्धित समुदायको कर्तव्य हुन आउँछ । सम्बन्धित समुदायले काउपापा सिद्धान्तको आत्मनिर्णयको सिद्धान्तलाई अङ्गीकार गर्दै वाल्टर मिग्नोलोको डिलिडकिड र लिडकिड विधि, मारोहाड लिम्बुको रिलिडकिड विधि अपनाएर यी मुन्धुमी र ऐतिहासिक अवस्थलहरूको संरक्षण गर्नुपर्दछ । राज्यले पनि आईएलओ १६९, युनेस्कोको सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण महासन्धि र नेपाल सरकारले जारी गरेको प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ सम्बन्धी नियमहरू आदिलाई आधार

बनाई यी स्थलहरूको संरक्षण, संवर्द्धन र विकास गरिनुपर्छ । यी अवस्थलहरू धार्मिक तथा सांस्कृतिक पर्यटनका आधार हुन् ।

५.२ सुभाब

५.२.१ राज्यसँग सम्बन्धित सुभाबहरू

- (क) मुन्धुमी तथा ऐतिहासिक अवस्थलहरू पुरातात्विक सम्पदा हुन् । स्थानीय तहले संरक्षण संवर्द्धन गर्न योजना निर्माण तथा कार्यान्वयन गर्ने ।
- (ख) सम्बन्धित जाति वा समुदायको मौलिकतालाई ध्यानमा राखी मुन्धुमी तथा ऐतिहासिक अवस्थलहरू पर्यटकीय स्थानका रूपमा विकास गर्ने ।
- (ग) विकास निर्माण गर्दा मुन्धुमी तथा ऐतिहासिक स्थलहरूलाई जोगाउने ।
- (घ) मुन्धुमी तथा ऐतिहासिक अवस्थलहरूको संरक्षण गर्दा सम्बन्धित जाति वा समुदायलाई संलग्न गराउने ।
- (ङ) मुन्धुमी तथा ऐतिहासिक अवस्थलको स्तर अनुसार प्रदेश सरकार, केन्द्र सरकार वा सम्बन्धित निकायले सर्वे गर्ने, डिपिआर बनाउने र संरक्षण र संवर्द्धनको काम गर्ने ।

५.२.२ समुदायसँग सम्बन्धित सुभाबहरू

- (क) मुन्धुमी तथा ऐतिहासिक अवस्थलहरू पुनरनिर्माण, संरक्षण, संवर्द्धन गर्दा तिनको मौलिकपना, मिथकीयता, प्रोटो भाषिक आदि पुरातात्विक पक्षलाई बचाउन क्रियाशील भई लाग्ने ।
- (ख) मुन्धुमी तथा ऐतिहासिक अवस्थलहरू याक्थुड जातिभिन्नका विभिन्न थरीहरूको उद्भव, इतिहास आदिसँग जोडिने भएकाले ती अवस्थलहरूको संरक्षण गर्न सम्बन्धित थरी संस्थाहरूले अनिवार्य रूपमा चासो राख्ने, संलग्न हुने ।
- (ग) किरात याक्थुड चुम्लुडलगायत याक्थुडजन्य संस्थाले मुन्धुमी र ऐतिहासिक अवस्थलहरूको सर्वे रिपोर्ट तयार गर्ने, संरक्षणका लागि याक्थुड थरी संस्थाहरूको संलग्नतामा स्थानीय तह, प्रदेश तह वा सङ्घीय सरकारसँग पहलकदमी गर्ने ।

५.२.३ भविष्यमा अध्ययन गरिनुपर्ने अवस्थलहरू

फेदाप थुममा पर्ने लि लुङ, सेनहाङ यक, पिरुम यक, खुरुङदेन यक (फोम्बो), खौवा गुफा (कुसुन्डा ओडार), फेदाप यकको अध्ययन गर्न सकिने छ । छथर थुमको तोक्मि नाक्ला (हात्ती मूर्ति), तुरुङ फुक्कु, फुलिङ यक, तिलिङ यक, खादी यक, ताम्लिङ यक, पान्दङ (ताङ्खा) स्थानको अध्ययन गर्न सकिने छ । यसरी नै चौबिस (मिकलुक) थुमको हाङसेमलुङ (बुढीमोरङ) र लुङपेतक (मादेन) साथै जलहारा बेलहारा थुमका धारापानी यक (भेङेटार) र सानगढी (साँगुरी गढी)को अध्ययन गर्न सकिने छ ।

यस अध्ययनमा परेका थुमबाहेकका अन्य थुमहरूमा रहेका मुन्धुमी अवस्थलहरूको अध्ययन गर्न सकिने छ ।

सन्दर्भ सामग्री

खस नेपाली खण्ड

आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान, (२०६९), *अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि नं. १६९*, पेज नं. १-१३, ललितपुर ।

आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान, (२०६९), *आदिवासी अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय घोषणापत्र*, पेज नं. १९-३३, ललितपुर ।

इङ्नाम, भगिराज, (२०७२), मुन्धुम र मिथकमा तेह्रथुम जिल्ला, *तेह्रथुम दर्पण, वर्ष १, पूर्णाङ्क १*, पे. १४-१९, हडकडः हडकड तेह्रथुम मञ्च ।

इङ्नाम, भगिराज र इङ्नाम, शेरबहादुर (२०७०), *तेह्रथुम जिल्लामा सुब्बाङ्गी प्रथा*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

कन्दङ्वा, काजीमान, (प.सं. २०४०, दो.सं. २०५६), *कन्दङ्वा वंशावली* ।

काइँला, बैरागी, (२०५९ असोज), मेन्छयायेम डाँडा र लिम्बू जातिको छेलोहान्ने खेल, *मधुपर्क*, मासिक, पृ. ८१-८५ ।

काइँला, बैरागी, (२०५९ भदौ १२ गते बुधवार), नाम परिवर्तन : सांस्कृतिक अतिक्रमणको यौटा रूप, *राजधानी, दैनिक समाचारपत्र*, पृ. ४, काठमाडौं ।

काइँला, बैरागी (प्र.सं.), (वि.सं. २०६७), *लिम्बू-नेपाली-अङ्ग्रेजी शब्दकोश*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

काइँला, विरही, (वि.सं. २०४९), *लिम्बू भाषा र साहित्यको संक्षिप्त परिचय*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

किरात याक्थुङ चुम्लुङ, *इमानसिंह चेम्जोङ व्यक्तित्व र कृतित्व, इमानसिंह चेम्जोङ शतवार्षिकी समारोह स्मारिकका*, (२०६१), (तेजबहादुर प्रसाईं : लिम्बूवान सुधार सङ्घका संस्थापक अध्यक्ष स्व. इमानसिंह चेम्जोङका सम्भनामा पे. १५४-१६२) ।

कुरुम्बाङ, दिलेन्द्र सुब्बा, (वि.सं. २०६५), *लिम्बुवानः क्रान्ति र विकास*, पान्थर : सङ्घीय लिम्बुवान राज्य परिषद् ।

कैलासी नेम्बाङ, नायमहाड, (मिति नभएको), *चम्चिक् मुन्धुम*, काठमाडौं : वीनर प्रिन्टिङ प्रेस ।

खम्बु, बलिराज, राई, गणेश, तुम्याहाड, अमर र राई, शङ्कर साम्पाड (सम्पादक) (२०१०), *किरात येले संवत् अभिलेख (किरात येले संवत् अन्तर्राष्ट्रिय विशेष विचार गोष्ठी, १४-१५, नोभेम्बर, २००९)* (रेग्मी, जगदीशचन्द्र : नेपाली किरात जातिको गौरवपूर्ण इतिहासको परिप्रेक्ष्यमा किरात येले संवत्को प्रचलन तथा संवैधानिक मान्याताको उपक्रम, पे. १०-१७), किरात येले संवत् अध्ययन समन्वय समिति, काठमाडौं ।

चाम्लिङ, भोगीराज (सङ्कलक तथा सम्पादक) (२०७१), *मुन्दुम*, काठमाडौं : किरात राई चाम्लिङ खाम्बातिम केन्द्रीय कार्यसमिति ।

चेम्जोङ, इमानसिंह (प्रथम संस्करण २०३१, दोस्रो संस्करण २०५९), *किरातकालीन विजयपुरको सँक्षिप्त इतिहास*, ललितपुर : किरात याक्थुङ चुम्लुङ, केन्द्रीय कार्यालय ।

चेम्जोङ, इमानसिंह (प्रथम संस्करण सन् १९४८, दोस्रो संस्करण २०५९), *किरात इतिहास*, ललितपुर : किरात याक्थुङ चुम्लुङ, केन्द्रीय कार्यालय ।

तुङघड, भरत, (२०६९), *छथर सांस्कृतिक तथा पर्यटन महोत्सव - २०६९ योमुङ चम्खासिङ यक (पञ्चकन्या गढी), छथरको योमोई चम्खासिं यक पञ्चन्या पोखरी स्मारिका*, पे. ५२-६३, *छथर सांस्कृतिक तथा पर्यटन महोत्सव २०६९* मुल आयोजक समिति, तेह्रथुम ।

तुम्बाहाम्फे, लीला बहादुर, (२०६३), *सातरेनुहाड तुम्बाहाडफे वंशावली र फेदाप लिम्बुवान, म्याङलुङ : जेठानसिं भगिमानसिं तुम्बाहाडफे परिवार* ।

तुम्याहाड, अमर, तेम्बे, डम्बर, आङ्बुङ, डी.बी., खुदाङ, भुपेन्द्र र सिङ्गाक, विष्णु (सम्पादक) (२०७१), *प्रथम अन्तर्राष्ट्रिय लिम्बु सम्मेलनको अभिलेख* (कमल तिगेला लिम्बु : लिम्बु आदिवासीको सन्दर्भमा पहिचान र प्रतिष्ठा, पे. २७७-२८३), ललितपुर : किरात याक्थुङ चुम्लुङ ।

तुम्याहाड, अमर (सं.) (असार २०७४), प्राचीन किरात सम्पदा संरक्षण गर्न सर्वोच्चको अन्तरिम आदेश, *तान्छोप्या*, पृ. ५, किरात याक्थुङ चुम्लुङ, केन्द्रीय कार्यालय, ललितपुर ।

तुम्याहाड, अमर (सं.) (असार २०७४), मुन्धुमी ढुङ्गाहरूको संरक्षणका लागि बहस, *तान्छोप्या*, पृ. ५, किरात याक्थुङ चुम्लुङ, केन्द्रीय कार्यालय, ललितपुर ।

तेम्बे, हर्क (२०७३), *तेम्बे फागो वंशावली इतिहास, संस्कृति र मुन्धुम*, तेम्बे सेवा समाज ।

नेपाल सरकार, प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ ।

- नेम्बाड, वीर, (२०१०), *लिम्बुवान भूभाग अलपत्र*, काठमाडौं : मकरधोज वनेम, तेजेन्द्र कुरुम्बाड, गोविन्दबहादुर आड्बुड लिम्बु, पूर्णहाड साम्बा, दिलबहादुर लाओती, गोकुल भुजेल ।
- पन्धाक, टठबहादुर, (२०५६), *चिजिलिड माडमा वारक, किरात समाचार*, वर्ष ६, अड्क ७, पुस, पे. ६, दमक, भापा ।
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, कक्षा १० *इतिहास*, सानोठिमी भक्तपुर ।
- फोम्बो, डिल्लि, (२०७४), *चिचिलिड तथा भैंसे पोखरी संरक्षण आयोजना प्रस्ताव*, फेदाप ।
- माबुहाड, अर्जुनबाबु (२०६९), *लिम्बू जातिको मुन्धुम र इतिहास*, सुनसरी : हरिश्चन्द्र माबुहाड र भीम माबुहाड ।
- मुकारुड, शुभ (२०६४), *किराँती लोककथा: कथा दुङ्गौ दुङ्गाको*, पाँचथर : पञ्चकुमारी मुकारुड राई स्मृति प्रतिष्ठान ।
- याक्खाराई, दुर्गाहाड, (वि.सं. २०५५), *किरात: हिजो र आज*, काठमाडौं : किरात राई यायोक्खा, केन्द्रीय कार्य समिति ।
- याक्थुम्बा, मञ्जुल, (वि.सं. २०६२), *मौलिक किरात धर्म-संस्कार (लेख तथा अन्तर्वार्ता संग्रह)*, ललितपुर : धनजीत एभेड लिम्बू, राजकुमार फोम्बो लिम्बू ।
- योडहाड, यासेली (२०५६/५७), *सवल हातहरूको अभावमा रोइरहेको "हाम्बेक्ला"*, काठमाडौं *याक्थुड चुम्लुड स्मारिका*, पेज २२-२४, काठमाडौं : किरात याक्थुड चुम्लुड, जिल्ला कार्य समिति ।
- राई, नोवल किशोर, दुमी राई, नेत्रमणि, (वि.सं. २०७४), *इलामका लाप्चा जाति र स्थाननाम*, काठमाडौं : एकता बुक्स प्रा.लि. ।
- रेग्मी, जगदीशचन्द्र, (वि.सं. २०६६), *प्राचीन नेपालको संक्षिप्त किरात इतिहास*, काठमाडौं : मुन्धुम पब्लिकेसन प्रा.लि. ।
- लिम्बु, अर्जुन, किरात, जितपाल, रोगु, लिलबहादुर र सुनुवार, उत्तमकुमार, (२०५९), *किरात चाड: चासुवा, फोलप्याँदर, चासोक तडनाम, उधौली साकेला*, ललितपुर : किरात याक्थुड चुम्लुड ।
- शर्मा, जनकलाल, (प्रथम संस्करण २०२०, दोस्रो संस्करण २०५२), *जोसमनी सन्तपरम्परा र साहित्य*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

- शर्मा, बालचन्द्र, (प्रथम संस्करण २००८, तेस्रो संस्करण २०३३), *नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा*, वाराणसी : कृष्णकुमारी देवी ।
- श्रेष्ठ, शिवकुमार (२०५१), *किराँती लोकथा सँगालो*, धनकुटा : श्रीमती गङ्गादेवी श्रेष्ठ ।
- श्रेष्ठ, शिवकुमार (प्रथम संस्करण २०४२), *लिम्बुवानको ऐतिहासिक अध्ययन*, ललितपुर : किरात प्रकाशन तथा अभिलेख केन्द्र ।
- श्रेष्ठ, शिवकुमार (तेस्रो संस्करण २०६८), *लिम्बुवानको ऐतिहासिक अध्ययन*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- संग्रौला, नारायणप्रसाद, (वि.सं. २०६७), *पल्लो किरातको किपट व्यवस्था*, काठमाडौँ : श्रीमती अम्बिकादेवी संग्रौला ।
- सुब्बा, धनहाड (२०६५), *लिम्बुवानका लोककथा*, काठमाडौँ : हाड्मा लाबुड (साँवा) ।
- सिद्दीकी, सलाहुद्दीन अख्तर (२०७३), *धर्मशास्त्रका पारिवारिक व्यवस्थाहरू र नेपाल कानून*, काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

अङ्ग्रेजी खण्ड

- Chaitanya, S. (1995, 1998). *The Culture & Religion of Limbu*. Kathmandu: K. B. Subba.
- Convention for the safeguarding of the intangible cultural heritage (17 Oct. 2003), Paris: UNESCO.
- Diwasa, T, Bandhu, CM, & Nepal, B. (2007). *The intangible cultural heritage of Nepal: Future directions* (17 Oct. 2003), Kathmandu: UNESCO.
- Limbu, M. (2017). Delinking, Relinking, and Linking Methodologies: A Glimpse of Kirat-Yakthung (Limbu) Language, Writing, and Literacy. *Journal of Global Literacies, Technologies, and Emerging Pedagogies Volume 4, Issue 1, March, 560-59*. Retrieved from <http://jogltep.com>
- National population and housing census 2011 (national report). (Nov. 2012). Kathmandu: Gov. of Nepal, national planning commission secretariat, central bureau of statistics.

Tumyhang, A. (2014). Limbu folk culture related to food habits: With special reference to Limbu folklore. *Third Eye Journal of Education*, 2, 29-42.

UNESCO, Conservation for the safeguarding of the intangible cultural heritage (2003), Paris.

UNGEGN, Information Bulletin, No. 50, June, 2016. (Jordan, P.: Special Feature Exonyms/Endonyms, pp. 6-7.)

Vajracarya, D. & Malla, K. P. (1998). *The Gopalarajavamsavali*. Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH.

Vensittart, E. (1906, 1991). *Gurkhas*. New Delhi: Asian educational service.

Visited website/Facebook

https://acem.org.au/getmedia/3b21f2dd.../Principles_of_Kaupapa_Maori.pdf.aspx. Retrieved in 12.31.2017.

Mane, Jo (2009). Kaupapa Maori: A community approach.
<http://review.mai.ac.nz>.

<https://www.facebook.com/Yakthung-Mundhum-Culture-113100497114143>.
Retrieved in 09.07.2020.

https://en.wikipedia.org/wiki/Exonym_and_endonym. Retrieved in
09.07.2018.

अनुसूचि-१

स्रोत व्यक्तिहरू

- (क) राम हुम्पा चोङ्वाङ, फेदाप गा. पा. वडानं ३, तेहथुम ।
- (ख) शिवजी पयाङ्गु, फेदाप गा. पा. वडानं १, सिम्ले, तेहथुम ।
- (ग) डिल्लि फोम्बो, फेदाप गा. पा. वडानं ५, इसिबु, तेहथुम ।
- (घ) लीला पङ्हाङ, पोक्लाबाङ, तेहथुम ।
- (ङ) बलदेव तुम्बाहाम्फे, मेयङलुङ, तेहथुम ।
- (च) कृष्णमान तुम्बाहाम्फे, मेयङलुङ, तेहथुम ।
- (छ) मणिकुमार हुम्पा चङ्वाङ, श्रीजुङ, तेहथुम ।
- (ज) प्रेम तुम्बाहाङ, कर्मीटार, धनकुटा ।
- (झ) खगेन्द्र खतिवडा, तल्लो हम्बेला, धनकुटा ।
- (ञ) कमल तामाङ, तल्लो हम्बेला, धनकुटा ।
- (ट) आधुनिक देवान, बोधे, धनकुटा ।
- (ठ) राजकुमार देवान, बोधे, धनकुटा ।
- (ड) भक्त नेम्वाङ सुब्बा, गढीडाँडा, कुरुले तेनुपा, धनकुटा ।
- (ढ) येहाङ लाओती, एरपोर्ट, काठमाडौं ।
- (ण) कृष्ण हेम्ब्या, युके ।

अनुसूचि-२

प्रश्नावली

परिचय खण्ड

नाम:

ठेगाना : गा.पा./न.पा. जिल्ला/थुम :

पेशा :

१. यो ठाउँको नाम के हो ?

२. यस नाम शब्दको अर्थ के हो ?

३. यो नाम कहिलेदेखि रहन गएको हो ?

४. यस ठाउँको अन्य नाम छ कि ? छ भने के छ ? त्यसको अर्थ र सन्दर्भ के छ ?

५. यो स्थान मुन्धुमी स्थान हो कि ? माङ्गेन्ना यक हो कि ? यो इतिहाससँग सम्बन्धित स्थान हो ?

६. मुन्धुमी स्थल भए

(क) यसको के कस्तो मुन्धुमी आख्यान छ ?

(ख) यो कुन मुन्धुमुसँग सम्बन्धित छ ?

(ग) लिम्बु समाजमा यस मुन्धुमको के महत्त्व छ ?

(घ) यो मुन्धुम अझै प्रयोगमा छ ?

७. माङ्गेन्ना यक/लुङ्धुड भए

(क) यो कुन थरीको माङ्गेन्ना यक हो ?

(ख) यस माङ्गेन्ना यकसँग जोडिएको कस्तो आख्यान छ ?

(ग) कुनकुन थरीले यसलाई माङ्गेन्ना यक मान्दछन् ?

८. ऐतिहासिक प्राकृतिक स्थल भए

(क) कुन कुन हाडसँग सम्बन्धित स्थल हो ?

(ख) यसमा कसकसले शासन गरे ?

(ग) यससँग सम्बन्धि केके प्रमाणहरू रहेका छन् ?

(घ) यससम्बन्धी कुनै इतिहास लेखिएको छ कि ?

९. संरक्षण सम्बन्धी प्रश्नहरू

(क) यस ठाउँका जग्गा कसको स्वामित्वमा रहेको छ ?

(ख) यसको संरक्षण व्यक्ति वा संस्था कसले गरिआएको छ ?

(ग) यसको चित्त बुझ्दो संरक्षण भएको छ ?

(घ) यसको संरक्षण गर्न कसले के गर्नुपर्छ ?

१०. यस स्थानका बारेमा थप केही भन्नु वा कसैलाई केही सुभावाव छ कि ?
